

YİRMİÜÇBUÇUK
HRANT DİNK
HAFIZA
MEKÂNI

HAZIRLIK SÜRECİ
RAPORU

HDV
YAYINLARI

HRANT DİNK VAKFI

Hrant Dink'in, 19 Ocak 2007'de, gazetesi Agos'un önünde öldürülmesinden sonra, benzer acıların yeniden yaşanmaması için; onun daha adil ve özgür bir dünyaya yönelik hayallerini, dilini ve yüreğini yaşatmak amacıyla kuruldu. Etnik, dini, kültürel ve cinsel tüm farklılıklarıyla herkes için demokrasi ve insan hakları talebi, vakfın temel ilkesidir.

Vakıf, ifade özgürlüğünün alabildiğine kullanıldığı, tüm farklılıkların teşvik edilip yaşandığı, yaşatıldığı ve çoğaltıldığı, geçmişe ve günümüze bakımımızda vicdanın ağır bastığı bir Türkiye ve dünya için çalışır. Hrant Dink Vakfı olarak 'uğruna yaşanması davamız', diyalog, barış, empati kültürünün hâkim olduğu bir gelecektir.

**YİRMİÜÇBUÇUK
HRANT DİNK
HAFIZA
MEKÂNI**

**HAZIRLIK SÜRECİ
RAPORU**

YİRMİÜÇBUÇUK HRANT DİNK HAFIZA MEKÂNI
HAZIRLIK SÜRECİ RAPORU

ISBN 978-605-67106-5-0

raportör

Nayat Karaköse

editör

Altuğ Yılmaz

tasarım

Sera Dink

tasarım danışmanı

Bülent Erkmen

grafik uygulama

Selin Kalkan

baskı

Mas Matbaacılık San. ve Tic. A.Ş.
Hamidiye Mah. Soğuksu Cad. No: 3
34408 Kağıthane / İstanbul
T: (212) 294 10 00
Sertifika No: 12055

fotoğraflar

Berge Arabian (s. 15, 20, 66-67), Aren A. Kaya (s. 30-31, 74-75), Çağdaş Özbakan (s. 26, 27),
Uygar Gültekin (s. 78-79), Diana Taylor (s. 7), Özcan Yaman (s. 19), Nayat Karaköse (diğerleri)

İstanbul, Aralık 2017

© Hrant Dink Vakfı Yayınları

Anarad Hiğutyun Binası Papa Roncalli Sokak No: 128
Harbiye, 34373 Şişli, İstanbul
T: 0212 240 33 61
F: 0212 240 33 94
info@hrantdink.org
www.hrantdink.org

Bu rapor Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği
ve Açık Toplum Vakfı'nın destekleriyle hazırlanmıştır.

İÇİNDEKİLER

I	
Hafıza Mekânları: Genel Bir Bakış	7
II	
Bir Hafıza Mekânı Olarak Agos Ofisi	15
III	
Hrant Dink Hafıza Mekânı: Hazırlık Süreci	23
IV	
Çalışma ve Gözlem Ziyaretlerinden Notlar	33
V	
Hrant Dink Hafıza Mekânı: Öneriler	63

I. HAFIZA MEKÂN LARI: GENEL BİR BAKIŞ

“Hafıza-i beşer nısyân ile maluldür.” İnsan hafızasının unutkanlık gibi bir ‘kusur’u olduğunu anlatan bu atasözü, Türkiye’de hafızalara kazınmıştır. Hiç şüphesiz, insan unutan bir varlıktır; öte yandan, öyle deneyimler vardır ki, insan istese de unutmaz, unutamaz. Unutkanlık bir kusur mudur, yoksa insanlık hali mi? Unutmak hafızanın dışına düşmek midir, yoksa hafızanın bir parçası mı?

Şili’de diktatörlük döneminde (1973-1990) kurulan yüzlerce gizli gözaltı ve işkence merkezinden biri olan, Santiago’deki Villa Grimaldi’nin bahçesinde yer alan panolarda “Unutma hafızayla doludur” yazıyor. Uruguaylı şair ve yazar Mario Benedetti’ye ait olan bu söz, 19. yüzyılda inşa edilmiş, geçmişte içinde toplantı salonları, tiyatro, yeme-içme alanları ve okul binalarının bulunduğu bir kompleks olan mekânın ziyaretçilerine, hatırlama ile unutmanın her zaman iç içe olduğu mesajını veriyor.

Kolektif unutuşlar ve kolektif hatırlamalar toplumsal hafızanın inşasında önemli bir rol oynar. Devlet politikaları, resmî söylem, eğitim sistemi, ulusal basın ve devletin diğer ideolojik aygıtları vatandaşlarına neleri hatırlamaları ve neleri unutmaları gerektiğini doğrudan veya dolaylı bir şekilde öğretir. Her toplumda ‘öğrenilen hatırlamalar’ olduğu gibi, yok sayarak veya karşıt bir söylemin üretilmesiyle ‘öğretilen unutmalar’ da vardır.

Eski işkence merkezi, yeni ‘Barış Parkı’ Villa Grimaldi’de, burada işkence görenlerin adlarının yazılı olduğu tabelalar. Üstteki kelimeler, “Unutma hafızayla doludur” cümlesini oluşturuyor. (Santiago, Şili)

Toplumsal hafıza yitimi ve unutturma politikalarıyla mücadele eden bireyler, gruplar ve girişimler ise hakikatin yok oluşuna ve hafızanın buharlaşmasına meydan okurlar. Hakikatin yok olmaması ve hafızanın muhafaza edilip yeni nesillere aktarılması amacıyla mücadele edenler sayesinde, toplumsal hafızadan silinmeye çalışılan hakikatler gün yüzüne çıkar ve kimi zaman adalet bu sayede tesis edilir.

Geçmişe ışık tutan hafıza mekânları, bir toplumun hafıza ve hakikat defterinden silinenlerin veya arşivlerde saklı tutularak toplumun mahrum bırakıldığı bilginin ortaya çıkmasında önemli rol oynar.

Geçmişte önemli bir olaya ev sahipliği yapan bir mekân; geçmişin acı olaylarının mekânı haline gelen binalar, araziler, çeşitli anıtlar, caddeler; kültürel miras değeri olan, kolektif bellekte yer eden bir hakikatle ilişkili yapılar, 'hafıza mekânı' olarak nitelendirilir: Nazi toplama kampları; darbe dönemlerinde kurulan gizli işkence merkezleri; bir sanatçının Holokost döneminde Yahudileri kurtarmak için gizli oda yaptırdığı bir ev; politik tutukluların ağırlıklı tutuklu veya hükümlü olduğu ve birçok hak ihlalinin yaşandığı hapishaneler; Apartheid döneminde 'beyaz bölge' ilan edilip yerle bir edilmiş bir semt; cinayete kurban giden birinin anısına bir sokağa, kaldırılma veya binanın cephesine yerleştirilmiş bir hafıza taşı; Holokost'ta veya askerî darbe neticesinde hayatını kaybedenlerin anısına sokaklara yerleştirilmiş hafıza taşları; bir zulmün planlandığı mekân; geçmişle yüzleşmeyi hedefleyen ve hakikate ışık tutan müzeler; bazen bütün bir cadde; kamusal bir park; bir zulüm mekânına dikilmiş bir anıt...

Auschwitz II - Birkenau Nazi toplama ve imha kampının bugünkü hali (Oświęcim, Polonya)

Hafıza mekânları veya geçmişte yaşanan şiddete ışık tutan müzeler, bilgiyi de, hakikati de erişilebilir kılar. Mekânların barındırdığı hakikat ve hafıza, unutulmaya yüz tutan hakikatlerin ortaya çıkarılmasını, yok sayılan, toplumsal hafızada yer almayan hakikatleri hatırlatmayı ve geçmişle yüzleşmeyi amaçlayan hafızalaştırma çalışmaları sayesinde yok olmaktan kurtulur. Günümüzde hafıza mekânları insanların veya toplumların unutma kusurunu telafi eden mekânlar olarak işlev görür, resmî söyleme karşı alternatif bir söylem önerir.

Hafıza çalışmaları alanına önemli katkılar yapmış olan Aleida Assmann, hatırlamanın unutmaya karşı bir direniş teşkil ettiğine, bilinçli bir çaba ve sistem gerektirdiğine, unutmanın ise fark edilmeyen, sessiz bir süreç olduğuna dikkat çeker.¹ Hafıza mekânları ve müzeler unutmaya, unutturmaya karşı direnirken, hatırlamayı kolektif hale getirerek geleceğe katkı sunar.

Bu raporda yer alan örnekler, dünyanın dört bir yanında bulunan çeşitli hafıza mekânlarının, 'hafıza'nın ötesinde, hakikat, hatırlama, anma, diyalog, tefekkür ve umut öğelerini de barındıran alanlar olduğuna işaret ediyor. Mahrum kalınan bilgiyi sunan ve resmî söyleme karşı alternatif bir söylem üreten hafıza mekânları, Hrant Dink'in "Türkiye'nin bugün önündeki (...) ne 'inkâr' ne de 'ikrar' sorunudur. Türkiye'nin temel sorunu 'idrak'tir'" derken işaret ettiği 'idrak'e olanak tanır.²

HAFIZA MEKÂNLARININ İŞLEVLERİ

Hafıza mekânları hatırlatır, hissettirir, unutulmaya yüz tutmuş olanı unutulmaktan kurtarır, toplumsal amnezi ve unutturma politikalarına meydan okur. Romalı şair Horatius "Sapere aude" der; "bilmeye / düşünmeye cesaret et" anlamına gelen bu söz, hafıza mekânlarının en temel misyonlarından birini ifade eder. Hakikati keşfetmek bazen can acıtıcı veya ürkütücü olabilir; insan, kendisini hiç beklemediği yüzleşmeler yaşamak durumunda bırakacağı için, hakikati bilmekten kaçınabilir. Hafıza mekânları, insanları bilmeye ve keşfetmeye teşvik eder, bunun toplumsal yaraları iyileştirici bir yanı olduğunu idrak etmeye yöneltir. Edilgenlik potansiyeli taşıyıcılar da, ömrünü hakikatin görünür kılınmasına adanmış, 'hafıza bekçileri' olarak nitelendirilebilecek kişiler sayesinde etkin mekânlara dönüşürler. Hafıza mekânları ve müzeler hatırlatmanın ötesine

---

1 Aleida Assman, "Forms of Forgetting", *Castrum Peregrini*, 1 Ekim 2014, konuşma metni (<http://castrumperegrini.org/2014/10/30/forms-of-forgetting/>)

2 Hrant Dink, "Tarihi Açmak ve Aşmak", *Agos*, 27 Mayıs 2005.

geçip görünmeyi görünür kılarken, bir yandan da şimdimize katkıda bulunup uzun vadede geleceğimizi şekillendirmemize yardımcı olurlar. Geçmiş ‘şimdi ve burada’ kılan bu mekânlar kolektif hafızanın şekillenmesine, hakikat temelli bir toplumsal bilincin ve empati odaklı bir yaklaşımla toplumsal vicdanın gelişimine katkı sunar.

Neredeyse olduğu gibi bırakılmış, geçmişteki haliyle korunmuş ve geçmişte gizli tutuklama ve işkence merkezi olarak faaliyet gören bir mekâna giren biri, duvardaki kurşun deliklerini gördüğünde geçmişi ‘şimdi ve burada’ olarak yaşar, hissederek, üzerine düşünür ve o mekânda neler yaşandığını farklı yönleriyle keşfeder. Örneğin, Buenos Aires’teki gizli tutuklama ve işkence merkezi Orletti’nin kapısından girenler, hakikatin katıksız gerçekliğiyle karşı karşıya kalır, bilmeye cesaret ederek hakikati keşfeder ve idrak ederler.

Hafıza mekânlarının bir diğer özelliği de, bilgiyi empoze etmeden, didaktik olmayan bir üslupla sunmalarıdır. Ziyaretçilere ne düşünmeleri gerektiğini dikte etmekten kaçınan hafıza mekânları ve müzeler, onlara nasıl düşünebilecekleri, bir olaya nasıl yaklaşabileceklerine dair seçenekler sunar.

Karşılıklı anlayışa, toplumsal diyaloga platform sağlayan bu mekânlarda hak ihlallerine veya zulme uğrayarak hayatını kaybetmiş kişilerin ve hayatta kalanların anısı ve mücadeleleri onurlandırılır.

Arjantin’deki askerî diktatörlük döneminin yasadışı gözaltı merkezlerinden Orletti’nin duvarında bulunan kurşun izleri (Buenos Aires)

Dünyanın farklı coğrafyalarından birçok mağdur grubu için, toplumsal hafızalaştırma çalışmaları adalet, hakikat, uzlaşma, normalleşme, barış ve toplumsal iyileşme açısından hayati önem taşır. Kimi mağdurlar için, toplumsal düzeydeki hafızalaştırma girişimleri ve yaşanan acıların toplum tarafından tanınması, maddi tazminattan daha önemlidir. Örneğin, 2016 yılında Auschwitz Kampı'nın 2 milyon 53 bin kişi tarafından ziyaret edilmiş olması, o kamptan kurtulmayı başarmış 200 bin kişiden halen hayatta olanlar için çok özel bir anlam ifade ediyor. Kampa yapılan ziyaretler, bir ömür boyu travmayla yaşamak durumunda kalanların acılarını dindirmeye, güç bulmalarına ve bir zamanlar birer numaraya, üniformaya ve armaya indirgenerek insanlıktan çıkarılmış olan yüzbinlerin onurunun iade edilmesine vesile oluyor.

“Geçmiş geçmişte kaldı, temiz bir sayfa çekip geleceğe bakalım” anlayışının temel varsayımlarını sorgulayan hafıza mekânları, unutulduğunda dahi geçmişin etkilerinin bugünü şekillendirdiğine dikkat çekerek, geçmişin tecrübelerinden dersler çıkararak, gelecek için vicdan, hakikat ve adalet ‘yatırım’ı yapar. Bireysel ve toplumsal travma üzerine yapılan onlarca çalışma göstermektedir ki, ‘temiz bir sayfa’ açmanın yolu unutmaktan değil, hatırlamaktan ve yüzleşmekten geçmektedir. Zira unutulduğu düşünülen hakikatler, bireysel ve toplumsal bilinçaltında yaşamaya, acı ve şiddet barındıran olaylarla ifade bulmaya devam eder. Üstelik genel kanının aksine, toplumsal travmalar yalnızca ‘kurbanlar’ ve onların çocuklarını değil, ‘failler’ ve onları takip eden nesilleri de derinden etkiler.

BULUŞMA NOKTASI VE UMUT ALANI OLARAK HAFIZA MEKÂN LARI

Hafıza mekânları aynı zamanda dünyanın farklı coğrafyalarından birçok bireyi buluşturan, geçmişin mağdurlarıyla günümüzün insanların hikâyelerini bir araya getiren, hakikatler arasında köprü kuran, birbirini hiç tanımayan insanların birbiriyle duygudaşlık kurmasını sağlayan ve dayanışmaya katkı sunan mekânlardır. Los Angeles'taki ‘Hoşgörü Müzesi’nde [*Museum of Tolerance*] bulunan daimi Holokost sergisinin duvarında, Nazi kamplarından kurtulduktan sonra, hayatını Nazilerin yakalanıp yargılanmasına adayan Simon Wiesentahl'ın şu sözü yer alıyor: “İnsanlar hatırladıkça umut yaşar.” Hafıza mekânlarına umut mekânı niteliği kazandıran temel etkenlerden biri de, hatırlamaya ve hatırlatmaya vesile olurken, uzun vadede toplumsal zihniyet dönüşümüne katkıda bulunmalarıdır.

Sosyolog Ulus Baker, ‘aralık’ ile ‘mesafe’ arasındaki farkı şöyle anlatır: “Aralık, mesafe değildir. Mesafe birbirine ne kadar yakın, ya da örtüşmüş de olsalar iki

şey, iki olgu arasındaki ‘uzaklığı’ ölçen şeydir. Aralık ise, birbirinden istedikleri kadar uzak olsunlar, iki şey, iki olgu arasındaki ‘yakınlığı’ ölçen şeydir. [...] Dünyanın en uzak yerinde gerçekleşen bir olay, bir isyan, bir sömürü, işkence ve eziyet, küçük bir çocuğun faveladaki mutsuzluk ya da sevinç tarzları– bunlar bize ‘aralıklarla’ bağlanırlar... Öyle ki onlar biziz, biz de onlar çünkü aynı sorunları, –tek ve bir olan– aynı hayatı yaşamaktayız...” Hafıza mekânları da, farklı coğrafyalardan insanları ve hakikatleri aralıklarla birbirine bağlarken, uzağı yakın kılmanın ötesinde, bilinmeyi bilindir kılar.

Güney Afrika’daki Cape Town şehrinde bulunan District Six [Altıncı Bölge] Müzesi’ni ziyaret eden biri, 11 Şubat 1966’da Apartheid rejimi kanunlarınca yalnızca beyazların girebileceği bölge ilan edilen Altıncı Bölge’den kovulan 60 bin kişinin hikâyesine ‘aralıklarla’ bağlanır. Müzeyi ziyaret eden kişi ile mağdur arasındaki 10 bin kilometrelik mesafe müzede hikâyelerin buluşması vesilesiyle kapanır; aktarılan bellek, cömert bir şekilde paylaşılan hikâyeler, farklı koşullarda ve coğrafyalarda yaşayan insanları birbirine yaklaştırır.

Geçmişte söz konusu bölgede yaşamış bir Cape Town’lu ile, bir Filistinli, bir İngiliz, veya bir Afro-Amerikalı, müzenin sunduğu ortak zeminde buluşur. Bölgenin geçmişteki yerlisi, hikâyesini ve hafızasını müzeye emanet ederek bir başkasının mücadelesinin umudu haline gelir. Müzede, üzerine ziyaretçilerin duygu ve düşüncelerini yazdığı, beyaz bir ‘hafıza çarşafı’ bulunuyor. Bu çarşafa “Hem üzgünüm, hem de mutluyum. Geçmiş için üzgünüm, olası gelecek için mutlu” yazan biri için, müzenin, hafızanın yanı sıra, bir umut mekânı olduğu söylenebilir.

Hafıza mekânları ve müzeler katılımcı bir anlayışla düzenlendikçe, ziyaretçileri mekâna dahil edip onların görüşlerine başvurdukça demokratikleşir. Bu mekânlar geçmişin acı deneyimlerinin günümüzde yaşanmaması ve “Bir daha asla” diyebilmek için de birer platforma dönüşür. Hafıza mekânlarını ve müzelerini ziyaret edenler, kendi ülkesindeki veya başka bir ülkedeki günümüz gerçekliği ile geçmişte yaşananlar arasında bağlantı kurup çeşitli çıkarsamalar yapabilirler. Ziyaretçinin bu çıkarsamaları ifade etme alanı bulması, onun sürece dahil olmasını sağlamakla kalmaz, hafıza mekânları ve müzelerin düşündürmesi veya sordurması gerekenleri de çeşitlendirir. Bazen basit bir duvar, birbirini hiç tanımayan ziyaretçilerin ifade ettiği düşünceler ve duygular aracılığıyla, diyalog için bir platform işlevi görür. Öte yandan, birçok hafıza mekânı ve müze, geçmişte olup bitenlere ışık tutarak, günümüzde yaşanan hak ihlallerinin, baskıcı devlet politikalarının doğurabileceği sonuçlara dair uyarıcı, bilinçlendirici bir rol üstlenir; bazen bunun da ötesine geçip, geçmişe ayna

Carry on tearing down the walls in this land!
Get re-acted in prison
A family from Germany

HERITAGE DAY,
2015
Mapping the
Past
Marking the Future!

TO THE RESIDENTS OF DISTRICT 6
As an African-American I write
to you in full solidarity to your cause.
I pray the SA Gov't will soon fulfill
their promises. I encourage you to ignite
the fires of hope and keep fighting for
change. MLK, Gandhi and Mandela
all fought for the same dream:
for us to live equally as people.
Our generation can accomplish that...
Much Love,
Austin JOSEPH
3/16/16

I am both sad
and happy. Sad
about the past
and happy about
the possible future.

As an educated UK citizen
I have visited many museums
around the world,
but have never been so
moved as today in District 6
Museum. I wish District 6
residents the very best in their
continued struggle for justice, and
hope to return to Cape Town and
see a beautiful memorial park
honouring your sacrifices and
your resilience. Mark Kemp Haze
Chalkenham, England

**We Must
Never Forget
YMB Bklyn
2016**

I
#KADAFI Owns ME
"I'm very SAD about
what happened to the
DISTRICT 6 residents,
what I THINK is THAT
The Government should
STOP Focusing THE Ex-Residents
and build Houses For Them." Fiston KADAFI's son
16/10/15
GPH

District 6
Hope came True
Same will happen soon
InshaAllah
I.h.b Al Ghazal
Dec

Other future is possible
We shall overcome!
I wish justice to district
people
Paco and Maria Do

ONE OF THE BLACK
OF WHITE MAN HI
20-11-2015

District Six [Altıncı Bölge] Müzesi'nde, ziyaretçilerin, üzerine burada gördüklerine dair duygu ve düşüncelerini yazdığı 'hafıza çarşafı' (Cape Town, Güney Afrika)

tutarak, yaratıcı yöntemlerle, günümüzde yaşanan yanlışlar konusunda farkındalık yaratıp alternatif aktivizm modelleri üretir veya üretilmesine ilham olur.

Hiçbir mekân için tek bir hikâyeden, tekil bir hafızadan söz etmek mümkün değildir; geçmişin zulüm mekânları veya olay mahalleri, zaman içinde sıradan mekânlara dönüşebilir. Bir otel olarak inşa edilmiş ve birçok güzel anıya tanıklık etmiş bir yapı, tarihin bir döneminde insanlığa karşı işlenen suçların mekânı haline gelebilir; bir aileye yuva olan bir villa, en akıl almaz işkencelerin yapıldığı bir zulüm mekânına dönüşebilir. Hak ihlallerinin, işkencelerin, katliamların veya insanlığa karşı suçların mekânı olan yerler, bütün bunların yaşandığı dönemin hemen ardından aynen korunarak hafıza mekânına dönüştürülebileceği gibi, bir süre farklı amaçlarla kullanılıp, yıllar sonra da –hafızaya ve hakikate sahip çıkma mücadelelerinin sonucunda– hafıza mekânı haline getirilebilir.

Hafıza mekânları, ‘ağır’ geçmişleri ‘şimdi’ kılarken, ziyaretçilerine geçmişle yüzleşmenin, birlikte iyileşmenin anahtarını verir. Böylece ziyaretçiler kapıyı açarak, hep anahtar deliğinden baktıkları hakikatleri bir bütün olarak, farklı boyutlarıyla anlama olanağı bulur.

Özetle, çeşitli mekânların barındırdıkları hakikat ve hafıza unutulma riskiyle karşı karşıya kalırken, bazı anıtlar, hafıza mekânları ve müzeler bu unutulmuş meydan okur. Hafıza mekânları ve müzeler ziyaretçilerini günümüzde yaşanan benzer sorunlara dair sorumluluk almaya, farkındalık düzeyinin yükselmesine olanak sağlar. Geçmişte verilmiş bir mücadele, hafıza mekânları ve müzeler aracılığıyla, günümüzde bir başka toplumun derdine deva da olabilir. Bu raporda yer alan örnekler de gösteriyor ki farklı coğrafyalarda, benzer kaderler, farklı ve çarpıcı yöntemlerle hatırlanabiliyor – en çok da, zulmün ve hak ihlallerinin bir daha yaşanmaması ve zemini sağlam bir geleceğin inşa edilebilmesi için...

II. BİR HAFIZA MEKÂNI OLARAK AGOS OFİSİ

SEBAT APARTMANI

İstanbul-Osmanbey’de, Halaskargazi Caddesi üzerinde bulunan Sebat Apartmanı 1920’lerin ortasında Mimar Rafael Alguadiş tarafından tasarlanıp inşa edildi. ‘Sebat’ kelimesi, sözünden, kararından dönmeme, bir işi sürdürme anlamlarını taşıyor. Edirne göçmeni bir ailenin oğlu olan Rafael Alguadiş, 1894’te Lüleburgaz’da dünyaya geldi. Saint Joseph Fransız Lisesi’ni bitirdikten sonra Lozan’da mühendislik okudu. 1921’de İstanbul’a döndü ve Türkiye’nin ilk betonarme mühendislerinden biri oldu. Mühendisliğin yanı sıra mimarlık da yapan ve İstanbul’daki birçok binada imzası olan Alguadiş’in eserleri arasında Nişantaşı’ndaki Marmara ve Sümer apartmanları, Gislavet Fabrikası, Derby Fabrikası, Tahtakale’deki Prevoyans Han, Karaköy Palas’ın üst katı, Emek, Sümer ve İpek sinemaları bulunuyor.

11 Kasım 1942’de yürürlüğe giren Varlık Vergisi’nin mağdurlarından olan Rafael Alguadiş, Aşkale’ye gitmekten kurtulmak için, Taksim’de bulunan –ve daha sonra Atatürk Kültür Merkezi inşa edilirken yıkılan– Miramar Apartmanı’ndaki dairesini satmak zorunda kaldı. Evsiz kalan Alguadiş ailesi sekiz ay boyunca, İstiklal Caddesindeki Cercle d’Orient binasının bir odasında yaşadı. Ardından Gümüşsuyu’nda, Tülin Apartmanı’nın üzerinde bulunan ek bir katı kiralayan Alguadiş, 1973’te ölünceye

Sebat Apartmanı (Osmanbey, İstanbul)

kadar o evde yaşadı. Mühendis-mimar Rafael Alguadiş'in adı, Haziran 2013'te, Nişantaşı'nda, Valikonağı'nın karşısında yer alan, 1930'da yaptığı Marmara ve Sümer apartmanlarının ortasına asılan bir plaketle ölümsüzleştirildi.³

AGOS: KURULUŞTAN 19 OCAK 2007'YE

Ermenilerin ve diğer azınlık gruplarının sorunlarını görünür kılmak ve bu konuda farkındalık yaratmak; toplumu Ermeni ve azınlık kültürleri hakkında bilgilendirmek; geçmişe ışık tutmak ve Türkiye'nin demokratikleşmesine katkıda bulunmak gibi misyonlarla 1996 yılında Hrant Dink ve bir grup arkadaşı tarafından kurulan Agos gazetesinin yayın hayatına başlaması, Türkiye'deki Ermeniler ve azınlıklar için, Cumhuriyet döneminde Türkçe ve Ermenice yayın yapan ilk gazete olması açısından bir dönüm noktasıydı. İsim olarak, iki dilde de 'sabanın toprakta açtığı, içine tohumun konulduğu ve bereketin fışkırdığı yer' anlamına gelen 'agos' kelimesini seçen gazete, demokratikleşme, azınlık hakları, geçmişle yüzleşme, Türkiye'deki çoğulculuğun geliştirilmesi konularını merkeze alan bir yayın çizgisi izlemektedir.

1999 yılında ofisini Sebat Apartmanı'na taşıyan Agos gazetesi, Türkiye'deki Ermeniler de dahil olmak üzere bütün azınlık grupları, insan hakları savunucuları, birçok akademisyen ve gazeteci için dönüşümü ve umudu temsil ediyordu. Türkiye Ermeni toplumunun ve diğer azınlık gruplarının sorunlarını görünür kılarken, Ermenilerin pasif vatandaşlıktan aktif vatandaşlığa geçmelerine katkı sağlayan ve söz konusu gruplar için, çok uzun süredir sahip olmadıkları bir ifade platformu niteliği kazanan gazete, aynı zamanda bir bilgi ve danışma merkezi haline geldi; yurtiçi ve yurtdışından Ermeniler, azınlık grubu mensupları, araştırmacılar, öğrenciler, akademisyenler, gazeteciler tarafından kapısı sık sık çalınan bir kurum oldu. Agos, gündemde yer bulamayan, Türkiye'deki Ermeniler ve azınlıklarla ilgili meseleleri, soykırım gibi yüzleşilmeyen hakikatleri görünür kıldı; 1915 sonrasında yaşanan acıları dillendirdi; soykırımın süregiden etkilerine ayna tuttu; Türkiye'nin demokratikleşmesinin ve insan haklarının korunması ve geliştirilmesi konusunda farkındalık yarattı; Ermenilerin ve diğer azınlık toplumlarının maruz kaldıkları hak ihlallerine karşı karar vericilerin adım atması için katalizör işlevi gördü.

3 Karel Valansi, "Emek Sineması'nın mimarı Rafael Alguadiş", *Şalom*, 23 Ekim 2013 (http://www.salom.com.tr/haber-88677-emek_sinemasinin_mimari_rafael_alguadis.html)

2004 yılından itibaren, Hrant Dink çeşitli yazılarından ötürü açılan davalar sonucunda ulusal basında nefret söylemine maruz kalarak hedef gösterildi. Dink için yoğun yargı sürecinin başlangıç noktasını, kendisi doğrudan dava konusu olmasa da, kendi imzasıyla Agos'un 6 Şubat 2004 tarihli sayısında yayımlanan, Atatürk'ün manevi kızı, Türkiye'nin ilk kadın pilotu Sabiha Gökçen'le ilgili haber oluşturdu. 'Sabiha Hatun'un sırrı' başlığıyla verilen haberde, Gökçen'in Ermeni kökenli olduğu ve Ermenistan'da akrabalarının bulunduğu belirtiliyor; Antep kökenli Ermenistan vatandaşı Hripsime Sebilciyan Gazalyan, Gökçen'in yetimhaneden alınmış bir Ermeni yetim, kendisinin de onun yeğeni olduğunu iddia ediyordu.

Bu haberin 21 Şubat 2004'te Hürriyet gazetesinde, Agos'tan alıntılanarak, manşetten 'Sabiha Gökçen mi Hatun Sebilciyan mı' başlığıyla verilmesi üzerine, 22 Şubat 2004'te Genelkurmay Başkanlığı Genel Sekreterliği sert bir açıklama yayımladı. Hemenertesinde, Hrant Dink, İstanbul Valiliği'ne çağırılarak 'uyarıldı' ve ardından radikal sağ basında hedef gösterme kampanyası başladı. Dink'in Agos'ta yayımlanan, Ermeni kimliği konulu sekiz bölümlük yazı dizisinin 13 Şubat 2004 tarihli bölümünden cimbızlanan ve Diaspora Ermenilerine yönelik eleştiriler içeren bağlamından koparılarak "Hrant Dink Türk kimliğine hakaret ediyor" suçlamasıyla sunulan bölümler yeni bir davanın konusu oldu. Dink hakkında 'Türklüğü neşren tahkir ve tezyif etmek' suçundan açılan davanın sonucunda, mahkeme tarafından tayin edilen bilirkişinin yazıda herhangi bir suç unsuru olmadığı yönündeki raporuna karşın, Şişli 2. Asliye Ceza Mahkemesi'nin 7 Ekim 2005 tarihli kararıyla, Hrant Dink altı ay hapis cezasına mahkûm edildi. Yargıtay 9. Ceza Dairesi'nin kararı onamasıyla, hapis cezası kesinleşti. Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı'nın bu karara yaptığı itiraz, Yargıtay Ceza Genel Kurulu tarafından reddedildi. Dink'in karara ilişkin açıklamaları üzerine, 'yargıyı etkilemeye çalışmak'tan yeni bir dava açıldı.

Davanın ilk duruşmasında, gerek adliye binasının dışında, gerek koridorlarda ve duruşma salonunda, davaya müdahil olmak isteyen ulusalcı gruplar protesto gösterileri yaptı. Duruşma salonunu dolduran grup, Hrant Dink'e ve avukatlarına bozuk para ve kalem fırlattılar, hakaret ettiler ve onları tehdit ettiler. Agos'un önünde de, benzer gruplar bir araya gelerek tehdit içeren sloganlar attı. Bu tehditlere paralel olarak, bazı gazeteler Hrant Dink'e yönelik kin ve nefret söylemi içeren yazılar yayımlamaya ve hedef göstermeye devam etti.

Son olarak, Agos'un 21 Temmuz 2006 tarihli sayısında yayımlanan '301'e Karşı 1 Oy' başlıklı haber nedeniyle, Hrant Dink, gazetenin sorumlu yazı işleri müdürü ve imtiyaz sahibi hakkında dava açıldı. Söz konusu haberde, Dink'in, Reuters Haber

Ajansı muhabirinin “Sizce bu bir soykırım mıdır?” sorusuna verdiği yanıtta yer alan “Elbette bu bir soykırımdır diyorum. Çünkü sonuç kendisini zaten tanımlıyor ve adını koyuyor. Dört bin yıldır bu topraklarda yaşayan bir halkın bu olanlarla birlikte artık ortadan yok olduğunu görüyorsunuz” ifadelerinin, Türk Ceza Kanunu’nun 301. maddesi uyarınca ‘Türklüğü aşağıladığı’ iddia edildi.

Davalar, hedef göstermeler, çeşitli grupların tehdit içeren protesto eylemleriyle geçen bu süreç neticesinde, Hrant Dink 19 Ocak 2007’de, Sebat Apartmanı’nın önünde, saat 15.00’te iki kurşunla öldürüldü. Dink cinayeti davası halen sürüyor.

Toplumun geniş kesimleri tarafından büyük tepkiyle karşılanan bu cinayetin ardından kitlesel protestolar başladı. 19 Ocak günü bir olay/suç mahalline dönüşen Sebat Apartmanı, cinayeti takip eden saatlerde ve günlerde bir vicdan mekânı niteliği kazandı. Cenaze gününde yüzbinler, “Hepimiz Ermeni’yiz, Hepimiz Hrant Dink’iz” sloganlarıyla yürüdü. Hrant Dink ve Agos gazetesinin de katkılarıyla sorgulanmaya başlayan ‘Ermeni meselesi’ne ve Türkiye Ermenilerinin tarihine dair resmî anlatı cinayetin ardından daha geniş kitleler tarafından, farklı boyutlarıyla ele alınmaya başladı.

HRANT DİNK CADDESİ

Sebat Apartmanı, Türkiye toplumunun kamusal vicdanında ve kolektif hafızasında yer etti. Apartmanın bulunduğu Halaskargazi Caddesi de, 19 Ocak 2007 itibarıyla, toplumun geniş bir kesiminin zihnine ‘Hrant Dink Caddesi’ olarak kazındı. 19 Ocak’larda burada yapılan anma toplantılarına katılanlar, Ergenekon Caddesi’nin tabelasının yerine ‘Hrant Dink Caddesi’ tabelası asarak, caddenin yeniden isimlendirilmesi yönündeki taleplerini ifade ettiler. İstanbul Büyükşehir Belediye Meclisi, 2010 yılında, Şişli’deki bir caddenin adının ‘Hrant Dink Caddesi’ olarak değiştirilmesi teklifini ve Şafak Sokağı’nın adının ‘Hrant Dink Sokağı’ olarak değiştirilmesi için yapılan başvuruyu reddetti. Ret gerekçesi “ilçe belediyelerinden gelen meydan, bulvar, cadde, sokak, park vb. yerlere dair isim değişikliği taleplerinin, şehrin kültürel değerlerinin ve mevcut adres sisteminin bozulması, adres kargaşası, maddi ve manevi kayıplara neden olması ve emniyet açısından sakinler oluşturması”ydı.⁴

---

4 “CHP’den Hrant Dink Caddesi için kanun teklifi”, *Agos*, 19 Ocak 2014
(<http://www.agos.com.tr/tr/yazi/6346/chpden-hrant-dink-caddesi-icin-kanun-teklifi>)

Ancak bu durum, 'karşıt hafıza' yaratmaya dönük yaygın çabalara engel olmadı. Örneğin, sosyal medyada, bir süredir, bulunduğu konumu ya da bu caddede çektiği fotoğrafların konumunu 'Halaskargazi Caddesi' değil 'Hrant Dink Caddesi' olarak belirtenler olduğu görülüyor. Bu isimlendirme pratikleri 19 Ocak gibi anma günleri ve Hrant Dink'in doğum günü olan 15 Eylül'le sınırlı kalmadı. Yaygın olarak kullanılan bir navigasyon uygulamasında, cadde 'Hrant Dink' adıyla yer aldı. Caddenin adının 'Hrant Dink' olarak değiştirilmesi için internet siteleri açıldı, imza kampanyaları yapıldı. Hrant Dink'in adı, 2010'da Kınalıada'daki çocuk parkına, 2011'de Mersin'deki bir parka, Fransa'da 2008'de Lyon'daki, 2009'da ise Marsilya'daki birer caddeye verildi. 2007'de Paris yakınlarındaki Arnouville'de Hrant Dink Okulu açıldı; İstanbul Gedikpaşa'da bulunan, Ermenistanlı öğrencilerin eğitim gördüğü okulun adı Hrant Dink Okulu olarak değiştirildi.

HRANT DİNK HAFIZA TAŞI

19 Ocak 2012'de, Sebat Apartmanı'nın önündeki kaldırıma, Hrant Dink'in öldürüldüğü noktaya bir 'hafıza taşı' kondu. Günlük hayatın içinde geçmişi hatırlatmak gibi bir işlev gören hafıza taşı, Sebat Apartmanı'nın bir hafıza mekânına dönüşmesinin sembollerinden biri oldu. İstanbul'un işlek caddelerinden olan Halaskargazi Caddesi'nde yürüyenler o taşta denk gelip hakikati hatırladı; kimi hafıza taşını görüp yürümeye devam etti; kimi yürürken durup o noktaya baktı, düşündü; kimi taşın üzerindeki

19 Ocak 2010'da yapılan Hrant Dink anması sırasında yapılan bir eylemde 'Ergenekon Caddesi' tabelasının yerine 'Hrant Dink Caddesi' tabelası yerleştiriliyor.

sigara izmaritini kaldırdı; kimi dua etti; kimi de taşı görüp Agos'un kapısını çaldı. Geçmiş ve şimdi, hakikat ve vicdan, hafıza ve hakikat arasında bir basamak olan hafıza taşı, Halaskargazi Caddesi'nin (kolektif vicdanlardaki adıyla 'Hrant Dink Caddesi') bir parçası haline geldi. Agos'un yayın hayatına aynı yerde, kapsamı genişletilerek devam etmesiyle, bir vicdan ve hafıza mekânına dönüşmüş olan ofis mekânı aynı zamanda bir umut mekânı niteliği kazandı.

HRANT DİNK VAKFI

2007 yılında, Hrant Dink'in hayallerini ve mücadelesini devam ettirmek ve Türkiye'nin demokratikleşme sürecine ve insan hakları, azınlık hakları ve kültürel hakların korunması ve gelişmesine katkı sağlamak; milliyetçilikten ve ırkçılıktan arındırılmış tarih çalışmalarına destek olmak; Ermeni kültürü ve tarihinin Türkiye'de yaşatılması ve öğretilmesi için çalışmalar yapmak; belgeleme ve farkındalık yaratma yoluyla nefret söylemi ve ayrımcı söylemle mücadele etmek gibi amaçlarla kurulan Hrant Dink Vakfı, çalışmalarına, Hrant Dink'in hayallerini ve ideallerini, onların sonlandırılmaya çalışıldığı mekândan devam ettirme gayretiyle Sebap Apartmanı'nda başladı.

Agos'un ve Hrant Dink Vakfı'nın Sebap Apartmanı'nda bulunan ofisleri, İstanbul'da, İstanbul dışında ve yurtdışında yaşayan Türkiyeliler ve yabancılar için bir ziyaret mekânı haline geldi. Diasporadan atalarının topraklarını keşfetmek, aile tarihlerinin hafızasını yerinde görmek için Anadolu'ya giden Ermeniler, seyahat

19 Ocak 2012'de Sebap Apartmanı'nın önündeki kaldırılma yerleştirilen hafıza taşı (Osmanbey, İstanbul)

rotalarına Sebat Apartmanı'nı da dahil ederek Hrant Dink'i andılar ve Agos gazetesinin ve Hrant Dink Vakfı'nın çalışmaları hakkında bilgi aldılar.

BİR ANMA MEKÂNI OLARAK SEBAT APARTMANI

2007 yılından beri, her 19 Ocak'ta, binlerce kişi Sebat Apartmanı'nın önünde toplanarak Hrant Dink'i anıyor. Sebat Apartmanı'nın önü farklı kesimlerden, ideolojilerden, kimliklerden, yaş gruplarından bireyler için bir buluşma noktası haline gelirken, binanın ön cephesinde bulunan odanın balkonundan, insan hakları mücadelesi veren, toplumsal vicdanda önemli bir yere sahip olan ve/veya bir yakınına politik bir cinayet sonucu kaybeden bir isim kitlelere sesleniyor. Birer vicdan ve hakikat konuşması olarak da nitelendirilebilecek olan bu konuşmalarda bir yandan Hrant Dink anılırken, bir yandan da Türkiye'de bir yıl boyunca olup bitenlere, yaşanan hak ihlallerine, toplumun vicdanını yaralayan, toplumsal hafızada uzun süre yer edecek olaylara değiniliyor. Bir başka deyişle, Türkiye'nin bir yıllık özeti bu simgesel konuşmalarla, Sebat Apartmanı'nın penceresinden kitlelere duyuruluyor, Türkiye'nin hafıza defterine not düşülüyor.

Toplumun vicdanını yaralayan olaylar için düzenlenen kitlesel yürüyüşlerde ve protesto gösterilerinde Sebat Apartmanı kitleler tarafından selamlanırken, Hrant Dink de anılıyor.

Agos gazetesi ve Hrant Dink Vakfı, çalışmalarını 2015 yılına kadar Sebat Apartmanı'ndaki ofislerinde sürdürdü. Zamanla, Hrant Dink Vakfı'nın faaliyetlerinin yoğunlaşması, arşivinin ve kütüphanesinin büyümesi, Agos'un kadrosunun genişlemesi, her iki kurumu da daha geniş bir ofis arayışına yöneltti. 2013 yılının sonunda, öğrenci sayısı 2004'ten itibaren her yıl düşen Anarad Hıçutyun Okulu, bağlı olduğu Anarad Hıçutyun Vakfı'ndan kiralandı. İki yıllık bir yenileme sürecinin ardından, Mart 2015'te, Agos ve Hrant Dink Vakfı Sebat Apartmanı'ndan taşınarak faaliyetlerini Anarad Hıçutyun Binası'nda sürdürmeye başladı. Bu arada, Sebat Apartmanı'ndaki eski Agos ofisinin, Hrant Dink'in yaşamı ve mücadelesinin yanı sıra, Türkiyeli Ermenilerin tarihi, kültürü ve Türkiye'deki azınlık haklarıyla ilgili meselelere odaklanan bir hafıza ve vicdan mekânı olarak faaliyet göstermesi fikri geliştirildi ve bu yönde çalışmalara başlandı. Hrant Dink'in de dikkat çektiği üzere, Agos, bir gazete olmanın ötesinde, "insanların dünyasının genişlediği yer"⁵ Taşındığı hakikat ve hafızanın verdiği sorumlulukla

5 Tûba Çandar, *Hrant* (İstanbul: Everest Yayınları, 2010), s. 434.

burada kurulacak olan hafıza mekânının, yenilikçi ve yaratıcı eğitim ve ziyaretçi programlarıyla, ziyaretçilerin dünyalarını genişletebilecek bir öğrenme, tefekkür ve diyalog alanı olarak işlev görmesi; toplumsal diyaloğa, karşılıklı anlayışa ve geçmişle yüzleşmeye katkıda bulunan bir umut mekânı olması hedefleniyor.

III.

HRANT DINK HAFIZA MEKÂNI: HAZIRLIK SÜRECİ

Sebat Apartmanı'nda bulunan ve 1999 yılından itibaren Agos gazetesine, 2007 yılından itibaren Hrant Dink Vakfı'na ev sahipliği yapan ofis alanında, geçmiş hatırlatırken geleceği şekillendiren, karşılıklı anlayışa katkı sunarak diyalog için zemin oluşturan, ziyaretçilere bir arada yaşam ve toplumsal barış konusunda umut veren bir hafıza mekânı tasarlamak amacıyla, yoğun ve titiz bir çalışma yürütüldü. Hrant Dink Vakfı için de öğretici bir deneyim olan bu sürecin, kurulacak olan mekânın içeriğine, anlatımına, işlevlerine ve tasarımına dair fikirler geliştirilmesine olanak sağlamasının yanı sıra, hafızalaştırma konusunda yapılabilecek başka çalışmalara ilham verebilmesi de hedeflendi. Farklı coğrafyalardaki deneyimlerden ve hafıza mekânı örneklerinden yararlanılırken, katılımcı ve demokratik bir yaklaşımla, edinilen deneyimleri geniş toplumla paylaşarak, bu mekânların, müzelerin ve anıtların geçmişle yüzleşme ve toplumsal diyalog üzerinde oynadığı rol hakkında farkındalık yaratmak amaçlandı.

Ayşe Gül Altınay, Sibel Asna, Erdağ Aksel, Füsün Eczacıbaşı, Tûba Çandar ve Defne Ayas'tan oluşan yerel danışma kurulu ile birlikte, proje kapsamında yürütülecek temel faaliyetler belirlendi ve kurulacak olan hafıza mekânına dair fikirler geliştirildi. Yerel danışma kurulu üyelerinin tavsiyeleriyle, Andreas Huyssen, Diana Taylor, Marita Sturken, Marianne Hirsch, Carolyn Rapkiewicz ve Leo Spitzer'in yer aldığı bir uluslararası danışmanlar grubu da oluşturuldu. Yerel danışma kurulunun tavsiyeleri de dikkate alınarak şu hedefler belirlendi:

- Avrupa, Balkanlar, Amerika Birleşik Devletleri, Güney Amerika ve Güney Afrika'daki vicdan ve hafıza mekânlarını, anıtları, sanatçıların, yazarların müze evleri ve farklı konseptteki müzeleri ziyaret edip, bu mekânların direktörleri, eğitim koordinatörleri, küratörleri, iletişim koordinatörleri veya ziyaretçi geliştirme programlarından sorumlu kişilerle görüşerek, uzmanların tecrübe ve önerilerinden yararlanmak;
- İstanbul'da Sebat Apartmanı'nda farklı disiplinlerden ve çevrelerden kişilerin katılımıyla, mekâna dair beklentileri ve önerileri derlemek amacıyla diyalog toplantıları düzenlemek;
- yurtdışı ziyaretlerinde konunun uzmanlarıyla birebir görüşmeler yapmak; müzelerle, hafızalaştırma çalışmaları ve hafıza mekânlarıyla ilgili uluslararası konferanslara ve çalıştaylara katılmak;

- Hafıza ve vicdan mekânlarının, müzelerin, anıtların ve mekâna dayalı hafızalaştırma çalışmalarının geçmişle yüzleşme, tarihe dair diyalog ve karşılıklı anlayış üzerinde oynadığı rol hakkında farkındalık yaratmak, edindiğimiz tecrübeyi geniş çevrelerle paylaşmak ve diğer ülkelerdeki çeşitli deneyimlerden ilham verici ve etkileyici örnekleri kamuoyuna taşımak için paneller düzenlemek;
- panellere yurtdışından konuşmacı olarak davet edilen konukların ve Türkiye’de alanında uzman kişilerin katkılarıyla Sebat Apartmanı’nda çalışmalar düzenlemek;
- Çalışmanın sonunda, benzer mekânlar oluşturmak için yapılacak girişimler için yol gösterici olabilecek, deneyimlerimizi aktarmak için süreç boyunca edinilen bilgi ve çalışma ziyaretlerimizden gözlemlerimizi içeren, hafıza ve vicdan mekânlarının geçmişle yüzleşme ve toplumsal dönüşümde oynadığı rol hakkında farkındalık yaratmak amacıyla çeşitli yayınlar yapmak.

ÇALIŞMA VE GÖZLEM ZİYARETLERİ

Dünyanın farklı yerlerinde, hafıza mekânları, müzeler ve anıtlar aracılığıyla yürütülen, örnek teşkil edebilecek hafızalaştırma çalışmalarını yakından görmek ve incelemek amacıyla, çeşitli ülkelere çalışma ve gözlem ziyaretleri yapıldı. Politik geçmişleri ve yüzleşme deneyimleriyle çalışmamıza katkı sunabilecek ülke ve şehirler, yerel ve uluslararası danışma kurullarının önerileri ve Uluslararası Vicdan Mekânları Koalisyonu’nun veritabanından⁶ yararlanılarak belirlendi.

Bu çerçevede Almanya, Macaristan, Polonya, Arnavutluk, İtalya, Ermenistan, Güney Afrika, Amerika Birleşik Devletleri, Arjantin ve Şili’ye çalışma ziyaretlerinde bulunuldu, bu 10 ülkede toplam 18 şehir, 65 hafıza mekânı ve müze, 20’nin üzerinde anıt ziyaret edildi ve 60’ın üzerinde uzmanla birebir görüşmeler yapıldı.⁷ Ziyaret edilen müzeler ve hafıza mekânlarının içeriği ve tasarımı, mimari özellikleri, sergileme teknikleri, teknolojinin kullanımı, nesnelerin sunumunda kullanılan yöntemler, eğitim ve ziyaretçi programları; söylemin nasıl kurulduğu, umut duygusunun nasıl verildiği ve diyalog zemininin nasıl oluşturulduğu sorularına odaklanılarak incelendi.

6 <http://www.sitesofconscience.org/en/members/members-list/>

7 Hazırlık çalışmaları kapsamında ziyaret edilen hafıza mekânları, müzeler ve anıtların listesi için bkz. s. 60-61.

Gezilerde, zor geçmişlere ışık tutan, geçmişte olay mahalli olup bugün hafıza mekânı olarak işlev gören yerler ve müzelerle sınırlı kalınmadı; yenilikçi yöntemlerle hafızalaştırma çalışmaları yapan kurumlar, yazar ve sanatçı müzeleri, ilham verici anlatım yöntemlerinin kullanıldığı sergiler de ziyaret edildi. Ayrıca, bu alandaki eğitim programları, çalıştaylar ve uluslararası konferanslar da takip edilerek, çeşitli kişiler ve uluslararası kuruluşlarla temas kuruldu.

Ziyaret edilen ülkelerde konuyla ilgili çalışan akademisyenler veya uzmanlarla da görüşmeler yapıp hafızalaştırma süreçleri, ülkenin geçmişteki ve günümüzdeki politik iklimi ve yüzleşme kültürünün oluşmasında yaşanan zorluklar konusunda bilgi alındı. Müzeler veya hafıza mekânlarıyla doğrudan ilişkisi olmayan akademisyenlerin dışardan bakışı, farklı perspektiflerden ve eleştirel yaklaşımlardan da yararlanılması açısından, hazırlık sürecine katkı sağlarken, görüşülen uzmanların önerileri doğrultusunda, çalışma ziyaretlerine yeni kurumlar ve kişiler eklendi.

Diğer ülkelerdeki yüzleşme ve hafızalaştırma çalışmalarından ve uzmanların tecrübelerinden yararlanmak amacıyla çeşitli uluslararası konferanslara gidildi. Uluslararası Müzeler Birliği tarafından 3-9 Temmuz 2016'da Milano'da düzenlenen konferans kapsamında, dünyanın çeşitli yerlerindeki anma müzelerini bir araya getiren IC-MEMO'nun [*The International Committee of Memorial Museums in Remembrance of the Victims of Public Crimes* / Devlet Tarafından İşlenen Suçların Mağdurlarını Anma Müzeleri Uluslararası Komitesi] oturumunda bir sunum yapılarak, aralarında hafıza mekânları ve müzelerin temsilcilerinin de bulunduğu katılımcılara, Sebat Apartmanı'nda kurulacak olan hafıza mekânına dair bilgi verildi ve bu kapsamda yürütülen çalışmalar anlatılarak dinleyicilerle fikir alışverişinde bulunuldu. Konferans sırasında kurulan temaslarla, yeni işbirliği olasılıkları açıldı.

PANELLER

Hrant Dink Hafıza Mekânı hazırlık sürecinde, başka ülkeler deneyimlerini Türkiye'ye taşımak ve hafıza mekânlarının, anıtların ve müzelerin geçmişle yüzleşme, toplumsal barış ve karşılıklı anlayış üzerinde oynadığı rol hakkında farkındalık yaratmak amacıyla, Avrupa'dan ve Güney Afrika'dan uzmanların katılımıyla iki panel düzenlendi. Panellerde küratörler, müze profesyonelleri, sanatçılar ve mimarlar tasarladıkları anıtları, küratörlüğünü yaptıkları müzeleri, sergileri ve oluşturdukları ziyaretçi ve eğitim programlarını anlattılar.

'Hafızanın Mekânları, Mekânların Hafızası'

10 Haziran 2016'da, Hrant Dink Vakfı Havak Salonu'nda, Almanya'dan Horst Hoheisel ve Andreas Knitz'in katılımıyla, 'Hafızanın Mekânları, Mekânların Hafızası' başlıklı bir panel yapıldı. Çeşitli ülkelerde, toplumu geçmişle, diktatörlük rejimlerinin ve toplumsal travmalar yaratan olayların sonuçlarıyla yüzleşmeye çağırarak 'karşı-anıtlar' tasarlayan ve hafızalaştırmaya yönelik çeşitli projelere imza atan Hoheisel ve Knitz, moderatörlüğünü hafızalaştırma alanında çalışan bir sivil toplum kuruluşu olan Hafıza Merkezi'nin direktörü Murat Çelikkan'ın yaptığı panelde, Almanya'da ve Güney Amerika'daki 'karşı-anıt' çalışmalarını anlattılar. Bunlardan biri, Hoheisel'in, Almanya Kassel'de 1908'de inşa edilmiş ve 1939'da Naziler tarafından yıkılmış olan bir çeşmeye atıfla 1987'de yaptığı 'Aschrott Çeşmesi'ydi. Hoheisel, yerin altına ters olarak inşa ettiği, üzeri camla kaplı bu karşı-anıtlar, yıkılan çeşmenin noksanlığına ve Nazizm'in yıkıcılığına dikkat çekiyordu. Hoheisel ve Knitz, Nazilerin ötanazi uygulamasına kurban giden psikiyatri hastalarını hatırlatmak üzere tasarladıkları, failerin araçlarını yani hastaları ölüme götüren gri otobüsleri simgeleyen ve dünyada ilk hareket eden anıt olma özelliği taşıyan gri otobüs anıtından da söz ettiler. İkisinin tasarladığı bir başka karşı-anıt da, Sao Paulo'da bulunan *Pássaro Livre* [Özgür Kuş]. 2003 yılında yapılan ve kuş kafesi şeklinde tasarlanan anıt, askerî rejimde politik ve toplumsal baskının mekânlarından olan kent hapishanesi Tiradentes'in giriş kapısını temsil ediyor. Hoheisel

'Hafızanın Mekânları, Mekânların Hafızası' paneli, Haziran 2016

ve Knitz, orijinal giriş kapısının arkasına yerleştirilen karşı-anıtın içine mahkûmları temsil eden güvercinler koyduklarını, anıtın sergilendiği süre zarfında üç günde bir güvercinlerden birinin serbest bırakıldığını, bu uygulamayla baskı ve özgürlük kavramlarına dikkat çekmeye çalıştıklarını aktardılar.

'Hafıza Küratörlüğü'

28 Ekim 2016'da, yine Hrant Dink Vakfı Havak Salonu'nda yapılan 'Hafıza Küratörlüğü: Avrupa ve Güney Afrika'da Geçmişle Yüzleşen Müzeler' başlıklı panelde, POLIN Polonya Yahudileri Tarihi Müzesi Başküratörü Barbara Kirshenblatt Gimblett, müze ve sergi tasarımında uzmanlaşan Holzer Kobler Mimarlık'ın kurucularından Tristan Kobler, Cape Town District Six [Altıncı Bölge] Müzesi Eğitim Programı Koordinatörü Mandy Sanger ve Johannesburg Constitution Hill [Anayasa Tepesi] Strateji Asistanı Lebogang Marishane konuşmacı olarak yer aldı.

Tarihçi Cemal Kafadar'ın moderatörlüğünde yapılan, Avrupa'daki bazı hafıza mekânları ve müzeleri konu alan ilk oturumda, Barbara Kirshenblatt Gimblett, Polonya Yahudileri Tarihi Müzesi POLIN'in kuruluşu ve amaçları hakkında konuştu. Varşova'da, II. Dünya Savaşı öncesinde Yahudilerin semti olan gettoda inşa edilen Getto Kahramanları Anıtı'nın ölenleri andığını ve onların nasıl öldüklerini hatırlattığını, karşısında kurulan müzenin ise hem onların, hem de önceki ve sonraki kuşakların nasıl yaşadıklarına dikkat çekerek anıt kompleksini tamamladığını belirten

'Hafıza Küratörlüğü' paneli, Ekim 2016

Kirshenblatt Gimblett, Polonya'nın Holokost'un merkezlerinden biri olduğunu, Polonya Yahudilerinin bin yıllık tarihini hatırlatmanın ve hikâyeyi olayın olduğu yerde, umut ve umutsuzluğu bir arada barındıran küratöryal yöntemlerle anlatmanın özel bir önem taşıdığını vurguladı. Ardından, Tristan Kobler, 'Holzer Kobler Mimarlık'ın tasarladığı müzelerden ve sergilerden bahsetti. Ulusal Buchenwald Anma Merkezi'nde 2016 yılında açılan 'Sürgün ve Şiddet 1937-1945' başlıklı kalıcı sergiyi, Berlin Yahudi Müzesi'nde yer alan 'On Trial: Auschwitz/Majdanek' adlı bölümü ve 'No compromises! The Art of Boris Lurie' başlıklı sergiyi, Dresden Askerî Tarih Müzesi'ni, PALÄON Müzesi'ni ve Holzer Kobler Mimarlık tarafından Buchenwald Toplama Kampı'nda tasarlanan sergiyi tanıtan Kobler, anma mekânlarında hafıza ve empatinin yanı sıra tefekkür için de yer açılmasının önemine dikkat çekti.

Panelin ikinci oturumunda ise, Ayşe Gül Altınay'ın moderatörlüğünde, Güney Afrika'daki hafıza mekânları üzerine konuşuldu. Johannesburg şehrinde bulunan Constitution Hill [Anayasa Tepesi] adlı merkezinde strateji asistanı olarak çalışan Lebogang Marishane, sunumunda Güney Afrika'daki geçiş dönemi adaletine ve acı deneyimlerin yeni bir toplum inşa etmek için kullanıldığına değinerek, geçmişte hapishane yapılarının bulunduğu alana Anayasa Mahkemesi binasının inşa edilip bu yapıların hafıza mekânına dönüştürülmesinden söz etti. Cape Town *District Six* [Altıncı Bölge] Müzesi'nde geliştirilen eğitim programının koordinatörü Mandy Sanger de, birçok açıdan bir vicdan mekânı olan ve travma konusundaki yaygın yaklaşımları sorgulayan müzenin tarihine, burada hafızayı gün yüzüne çıkarmak için işlettikleri katılımcı sürece ve uyguladıkları eğitim programlarına değindi.

DİYALOG TOPLANTILARI VE ÇALIŞTAYLAR

Sebat Apartmanı'nda bulunan eski Agos ofisinin toplumsal hafızada kazandığı özel anlam göz önünde bulundurularak, mekânın toplumun sosyoekonomik ve etnik açıdan çok çeşitli kesimlerinden ve çeşitli yaş gruplarından bireyler tarafından vicdanen sahiplenilmesinin de verdiği sorumlulukla, burada bir hafıza merkezi kurmaya dönük çalışmaların katılımcı bir şekilde yürütülmesine özen gösterildi.

Bu amaçla, Sebat Apartmanı'ndaki ofiste, periyodik olarak, farklı disiplinlerden ve gruplardan bireylerle diyalog toplantıları düzenlendi. Ortalama 10 ile 15 kişinin katıldığı on toplantı düzenlendi. Toplantılarda, mekânda odaklanılabilecek konular, oluşturulacak dil ve üslup, öne çıkarılacak olan duygu, aktarılabilecek hikâyeler ve mekânın sürdürülebilirliği üzerine konuşuldu; katılımcılardan,

ziyaretçi ve eğitim programlarına dair önerileri ve beklentileri dinlendi. Yanıt aranan temel sorular şunlardı:

Hafıza mekânında

- ne görmek istersiniz?
- neyi keşfetmeyi istersiniz?
- hangi konulara ağırlık verilmeli?
- hangi eksikliğin doldurulmasını beklersiniz?
- ne gibi eğitim ve ziyaretçi programları olmasını dilersiniz?
- asla görmek istemeyeceğiniz temalar ve yaklaşımlar nelerdir?

Sanatçıların, sosyologların, iletişimcilerin, küratörlerin, Agos çalışanlarının, Dink ailesinden bireylerin, çeşitli sivil toplum kuruluşlarından temsilcilerin, akademisyenlerin ve öğrencilerin katılımıyla yapılan bu toplantılarda, ayrıca, katılımcılar, içinde buldukları mekânın kendilerine çağrıştırdığı kelimeler ve verdiği hisleri kaleme aldı ve kurulacak olan hafıza mekânın için isim önerilerinde bulundu.

Yurtdışından panellere davet edilen uzmanlarla, Sebat Apartmanı'nda bulunan eski Agos ofisinde kapalı çalıştaylar düzenlendi. Hafıza mekânları veya hafızalaştırma çalışmalarıyla ilgilenen yerel uzmanların da katıldığı çalıştaylarda, burada kurulacak olan hafıza mekânının konsepti, içeriği, metodolojisi, misyonu, eğitim ve ziyaretçi programları konusunda öneriler alındı ve gelecekte atılabilecek adımlar konusunda konuşuldu.

'Nesnelerin Hafızası' atölyesi

17 Mayıs 2017'de, Hrant Dink Hafıza Mekânı'nda, Almanya, Avrupa ve Güney Amerika'da karşı-anıtlar tasarlayan ve yaratıcı hafızalaştırma çalışmaları yürüten Almanyalı sanatçılar Horst Hoheisel ve Andreas Knitz'in süpervizörlüğünde 'Nesnelerin Hafızası' başlıklı bir atölye çalışması düzenlendi. Farklı disiplinlerden ve yaş gruplarından 13 katılımcı, yapılan çağrı doğrultusunda, atölyeye, kendilerine Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin bugününü ve geçmişini çağrıştıran nesnelere getirdiler. Aralarında Ermenistan'dan bir duduk, geleneksel motiflerle işlenmiş bir kahve fincanı, bir nar şarabı şişesi, dağlardan toplanmış kekik ve 1912'de basılmış, Ermeni harfli Osmanlıca bir İncil'in de bulunduğu nesnelere hikâyeleri, çalışma kapsamında, katılımcılar tarafından kaleme alındı. Bu nesnelere ve hikâyeleri, Uluslararası Müzeler Günü olan 18 Mayıs'ta gün boyu ziyarete açık tutulan Hrant Dink Hafıza Mekânı'nda sergilendi.

'Nesnelerin Hafızası' atölyesinin ardından, Uluslararası Müzeler Günü'nde Hrant Dink Hafıza Mekânı'nda sergilenen nesnelere

ULUSLARARASI VİCDAN MEKÂNLARI KOALİSYONU

1999 yılında New York'ta kurulan *The International Coalition of Sites of Conscience* [Uluslararası Vicdan Mekânları Koalisyonu] vicdan ve hafıza mekânlarını, müzeleri, inisiyatifleri ve hafızalaştırma çalışmaları yürüten kurum ve girişimleri bir araya getiren bir uluslararası ağ. Eğitim programları ve proje destek fonları aracılığıyla, insanları hafızadan eyleme yönlendiren yenilikçi toplumsal programlar geliştiren ve hafıza mekânlarının, müzelerin ve hafızalaştırma çalışmaları yürüten kurumların kapasitesinin gelişmesine destek olan koalisyon, bugüne kadar farklı ülkelerden 3500'ün üzerinde profesyonele eğitim vermiş. Koalisyon, farklı bölgelerdeki vicdan mekânlarını birleştirerek, küresel işbirlikleri, bölgesel ağlar ve çevrimiçi bağlantılar geliştiriyor; demokrasi ve insan haklarına yönelik tehditlere dair farkındalık yaratmak için çalışmalar yürütüyor.

Hrant Dink Vakfı, 2016 yılının Nisan ayında, her biri geçmişte bugünle, hafızayı eylemle birleştirmek için çalışan, 55 ülkeden 240 kurumun yer aldığı Uluslararası Vicdan Mekânları Koalisyonu'na Türkiye'den katılan ilk üye oldu.

PARRHESİA MERKEZİ

14. İstanbul Bienali kapsamında, Sebat Apartmanı'nda bulunan eski Agos ofisi, Filistinli sanatçı Ayreen Anastas ve İranlı sanatçı Rene Gabri tarafından bir 'Parrhesia (Hakikat) Merkezi'ne dönüştürüldü. 'Parrhesia' dürüst konuşma, 'parrhesiastes' ise her ne olursa olsun doğruyu söylemekten vazgeçmeyen ve bu uğurda risk alan kişi anlamına geliyor.⁸ Hakikatin konuşulduğu bir ortam yaratmayı hedefleyen sanatçılar mekânın yapısına müdahale etmekten kaçınarak, defter, metin ve desenlerden oluşan ve ortasında "Yaralarımızı ve farklılıklarımızı tanıyalım" cümlesinin yazılı olduğu bir yerleştirme hazırladılar. Günlerini mekânda geçiren sanatçılar, düzenledikleri atölyelerde, katılımcılarla birlikte hakikat ve hafıza üzerine konuştu. Ziyaretçiler, mekânda, çeşitli konulara odaklanan arşivlere göz atma ve Agos'un geçmiş sayılarını inceleme fırsatı da buldular.

8 Kavrama ilişkin ayrıntılı bir tartışma için bkz. Michel Foucault, *Doğruyu Söylemek*, çev. Kerem Eksen (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016).

IV.

ÇALIŞMA VE GÖZLEM ZİYARETLERİNDEN NOTLAR

Hazırlık sürecinde, Almanya, Macaristan, Polonya, İtalya, Arnavutluk, Ermenistan, Güney Afrika, ABD, Arjantin ve Şili’de, toplam 18 şehirde bulunan 65 hafıza mekânı ve müze ziyaret edildi. Bunlar arasında, geçmişte dehşet verici bir olaya, toplumsal bir trajediye, insanlık suçuna veya devlet terörünün yaşandığı dönemlerde direniş ve umuda ev sahipliği yapan mekânlar; insan hakları ihlallerine, Holokost’a, toplumsal trajedilere, politik suçlara odaklanan müzeler; geçmişte hapisane olarak faaliyet gösteren, bugün ise müze olan hapisaneler; yazarların, sanatçıların müze-evleri; anıtlar ve anma parklarının yanı sıra, çeşitli galeriler ve müzelerde düzenlenen sergiler de bulunuyordu.

Bu hafıza mekânlarında ve müzelerde yer alan sözlü-görüntülü ve yazılı anlatımlar, öne çıkan söylem, üslup ve duygu, uygulanan sergileme yöntemleri, sergilenen sanatsal ürünler, düzenlenen eğitim ve ziyaretçi programları, kullanılan multimedya teknikler, küratörlük teknikleri, dijital ve mimari tasarımlar özenle incelendi. Mekânların direktörleri, küratörleri, iletişim sorumluları, mimarları, eğitim ve ziyaretçi programları koordinatörleriyle görüşmeler yapıldı. Müze veya hafıza mekânı olmayan ancak hafızalaştırma çalışmaları yürüten çeşitli kurumların temsilcileri ve bu alana katkıda bulunan akademisyenler, araştırmacılar ve uzmanlarla da görüşüldü.

Bu ziyaretler sayesinde, farklı coğrafyalarda benzer kaderlerin yaşandığını ‘yerinde’ görmek ve uzun süre konuşulmayan, yok sayılan ve toplumsal hafızadan silinme riskiyle karşı karşıya kalan hakikatlerin bugüne ne gibi yöntemlerle taşındığına dair kapsamlı bir inceleme yapmak mümkün oldu.

Bir trajedinin veya toplumsal vicdanda ağır yaralar açmış bir insanlık suçunun mahalli olan binaların ve alanların, genellikle, kendinden menkul bir güce ve ‘aura’ya sahip olduğu ve bunların, geçmişi şimdiki zamanla ilişkilendiren, hafıza ve hakikati günümüze taşıyan ve geleceğe dair bir mesajı olan mekânlar olduğu söylenebilir. Çalışma ziyaretlerinde, bir kişinin hayatını kaybettiği veya bir başkasının sağ kalmayı başarabildiği bir mekânın günümüzde hafıza ve vicdan mekânı olarak topluma kazandırılması konusunda izlenen yöntemler incelendi. Bu tür ‘olay mahalleri’nin yanı sıra, söz konusu insanlık suçlarının planlandığı mekânlar da ziyaret edildi.

Proje ekibi, çeşitli ülkelere yaptığı çalışma gezilerinde,

- geçmişte trajedilere ve insanlık suçlarına mekân olmuş, Nazi kampları, hapishaneler, yasadışı gözaltı merkezleri gibi ‘olay mahalleri’nde yer alan;
- dinamik bir anlatımla, hakikatleri bugünün gerçeklikleriyle ilişkilendirerek yorumlar yapan ve ziyaretçiyle diyalog kuran rehberlerin görev aldığı;
- büyük anlatıların gölgelediği küçük hikâyelerin öne çıkarılması için, hakikati somutlaştırıp görünür hale getiren objelerin sergilendiği;
- misyonu ve anlatılarıyla uyumlu olan ve tefekkür için alan bırakan bir mimariyle inşa edilmiş;
- didaktik olmayan, barışçıl, yapıcı ve kapsayıcı bir söylem benimseyen;
- iyi tasarlanmış eğitimci ve ziyaretçi programları sunan;
- katılımcı, demokratik ve şeffaf bir süreçle kurulmuş olan;
- umuda vurgu yapan ve ziyaretçileri daha iyi bir geleceğin kurulmasına katkıda bulunmaya teşvik eden mesajlar içeren;
- ziyaretçilerin deneyimlerine, fikirlerine, hislerine ve önerilerine de yer vererek onları hafızalaştırma sürecine dahil eden;
- dinamik, sürekli olarak güncellenen ve yeni sergilemelere alan açan, dolayısıyla ziyaretçiye farklı zamanlarda farklı deneyimler sunabilen;
- yaratıcı, yalın ve çarpıcı sanatsal üretimler barındıran;
- yerleşik kalıpların dışına çıkan, basit ama yaratıcı yöntemlerle tasarlanmış, sanattan da beslenen ve ‘yokluğu’ göstererek sorgulamaya teşvik eden hafıza mekânları, anıtlar ve karşı-anıtların, ziyaretçilerin üzerinde güçlü ve dönüştürücü bir etki bıraktığını gözlemledi.

Berlin’de, Wannsee Gölü’nün kenarında, sanayici Ernst Marlier tarafından 1914’te inşa ettirilmiş ve sonraları Nordhav Vakfı’na satılmış olan bir villa, 1940-1945 yılları arasında Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi’nin güvenlik teşkilatı olan Schutzstaffel (SS) tarafından misafirhane olarak kullanıldı. Görkemli villa, 20 Ocak 1942 günü, 15 üst düzey SS kurmayının bir araya gelmesiyle düzenlenen, ‘Yahudi Sorununa Nihai Çözüm’ün ele alındığı bir toplantıya da ev sahipliği yaptı. İnsanlığa karşı işlenen en büyük suçlardan biri olan Holokost’un sistematik hale getirilmesi ve katliamların hızlandırılıp ‘nihai çözüm’e ulaşılması yönünde kararların alındığı bu bina, günümüzde ‘Wannsee Konferans Evi’ adıyla, bir anma mekânı olarak, faille de ayna tutan hafızalaştırma çalışmalarına örnek teşkil ediyor.

Nürnberg Yasaları, Holokost’a giden yolda Yahudilere karşı yürütülen propaganda, Avrupa’daki Yahudilerin Naziler tarafından gettolaştırılması, tehcir edilmesi ve katledilmesiyle ilgili sergilemelerin yapıldığı Wannsee Konferans Evi’nde, birçok anma mekânının aksine, faille odaklanan anlatımlar da bulunuyor. Ziyaretçiler, söz konusu toplantıya katılan, kararlarda imzası olan 15 failin hikâyesini, toplantı günü neler yaşandığını, Holokost sonrasında faille ne olduğunu, toplantının yapıldığı odada, eğitmen vasfı da taşıyan rehberlerden dinleme fırsatı buluyor. Günümüzde birçok Holokost sergisinde Wannsee Konferans Evi ve 20 Ocak 1942’de orada olanlarla ilgili bölümler yer alıyor.

Yüzde 90’ı Yahudi olmak üzere, 1 milyon 100 bin kişinin katledildiği Auschwitz Kampı’nı ziyaret etmek, rehberlerin deyimiyle “insan külüyle karışmış ve insanlık tarihinin en büyük suçuna mekân olmuş topraklarda” yürümek, kendi başına sarsıcı bir deneyim. Bu tür mekânlarda ziyaretçiye tefekkür için alan bırakılması, ziyaretçinin orada yaşadığı deneyim açısından belirleyici olabiliyor. Dünyanın en çok ziyaret edilen hafıza mekânlarından biri olan Auschwitz, özellikle havanın elverişli olduğu aylarda günde sekiz-dokuz bin kişiyi ağırlıyor. Kalabalık turlarda, rehberlerin anlatımlarını kulaklıklar aracılığıyla dinlemek, ziyaretçi grubtaki diğer ziyaretçilerden izole ederek deneyimi bireyselleştiriyor. Grupların kalabalık olması nedeniyle çok az soru sorulabiliyor; ziyaretçiler, yoğunluk nedeniyle, rehberlerin de yönlendirmeleriyle hızlı hareket etmek durumunda kaldıkları için mekânda gördükleri, işittikleri üzerine kafa yormaya yeterince fırsat bulamıyorlar.

Çalışmalar kapsamında ziyaret edilen, Almanya’nın Weimar şehrinde bulunan Buchenwald ve Berlin’e yaklaşık 35 kilometre uzaklıktaki Oranienburg bölgesinde

bulunan Sachsenhausen toplama kampları, çok geniş, ıssız ve metruk alanlarda yalnız dolaşarak hakikati keşfetmeye ve tefekküre daha çok olanak sağlayan hafıza ve anma mekânları olarak değerlendirilebilir.

Ziyaretlerde, mekâna fazla müdahale edilmeden yapılan düzenlemelerin, yapay olmayan anlatımlarla desteklendiğinde ziyaretçilerin üzerinde güçlü bir etki bıraktığı görüldü. Mekânların barındırdığı hakikate, belleğe ve ruha sadık kalınarak yapılan hafızalaştırma ve küratörlük çalışmalarının, ziyaretçinin mekânın 'aura'sını hissetmesini sağladığı ve onu, oradan ayrıldıktan sonra da konu hakkında düşünmeye, araştırmaya ve sorgulamaya teşvik ettiği gözlemlendi.

Arjantin ve Şili'de, darbe rejimleri tarafından, işkence, zorla kaybetme veya yarıgımsız infaz gibi insanlık suçlarının işlendiği mekânlara odaklanan, bu mekânların geçmişte olduğu halleriyle korunduğu hafızalaştırma çalışmaları yerinde incelendi ve uzmanlarla görüşmeler yapıldı.

Buenos Aires'te, geçmişte Donanma Okulu olarak faaliyet gösteren, 1976 darbesinden sonra ise yasadışı tutuklama ve işkence merkezi olan bir yapılar kompleksi, günümüzde, *Espacio Memoria y Derechos Humanos ex Esma* [Hafıza ve İnsan Hakları Sahaları] adıyla, hafızaya, adalete, hakikate ve hak savunuculuğuna odaklanan kurumlara ev sahipliği yapıyor. Burada, geçmişte tutuklama merkezi olarak kullanılan binalardan biri bugün hafıza mekânı olarak işlev görüyor. Rehberli turlarla gezilen, çeşitli sergilemelerin yapıldığı binanın en üst katında, geçmişte tutukluların kaldığı

Sachsenhausen Nazi Toplama Kampı'nın yerine kurulan anma merkezi. Kapıda, birçok Nazi kampının girişinde yer alan "Arbeit macht frei" [Çalışmak özgür kılar] ifadesi bulunuyor. (Oranienburg, Almanya)

bölümde, ısı ve nem koşulları eskiden olduğu haliyle muhafaza edilmiş. Yaz veya kış aylarında mekânı ziyaret edenler, bu sayede, tutukluların ne gibi koşullarda hayatta kalmaya çalıştıkları hakkında güçlü bir fikir ediniyor; hatta orada yaşananları idrak ediyor. Rehberlerin etkili anlatımları ve tasvirleriyle desteklenen bu deneyim, duygudaşlık kurulmasına vesile oluyor. Yine Buenos Aires'te, darbe sonrasında yasadışı tutuklama ve işkence merkezleri olan Olimpo ve Orletti'de, geçmişe ait izlerin, örneğin duvarlardaki kurşun deliklerinin ve işkence alanlarının olduğu gibi muhafaza edilmiş olması, ziyaretçileri hakikatle aracısız bir şekilde karşı karşıya bırakıyor. Bazı mekânların neredeyse tamamen olduğu gibi muhafaza edilmesinin nedenlerinden biri de, devam eden veya yeni açılan davalar için söz konusu mekânlardan halen kanıt toplanıyor olması.

Bazı mekânlarda, bir deneyimi ziyaretçilere yaşatmak için simülasyon yöntemine başvuruluyor, ancak bu yöntemin uygulandığı bazı örnekler, dayatmacı yönler barındırmak ve mağdurları nesneleştirmekle eleştiriliyor. Mekânın doğallığı çerçevesinde yapılan, dayatmacı veya didaktik olmayan hafızalaştırma çalışmaları ise ziyaretçilerin tahayyül ve tefekkür alanını sınırlandırmıyor; aksine, genişletiyor. Güney Amerika'daki çeşitli örneklerde olduğu gibi, geçmişin izleri silinmeden, olduğu gibi korunarak oluşturulan hafıza mekânları, toplumsal amneziye ve unutturma politikalarına karşı mücadele ederken, adaletin tesis edilmesine de katkı sunuyor.

Çalışma ziyaretleri sırasında, bu tür mekânlarda hafızanın görünür, erişilebilir ve hissedilebilir kılınmasında rehberlerin etkili anlatımının büyük önem taşıdığı ve mekânla ilişkisi olan, mekânın bir parçası olan obje ve kalıntıların sunumunun mekânın yarattığı etki üzerinde özel bir rol oynadığı gözlemlendi.

HAFIZA ELÇİSİ VE HİKÂYE KÜRATÖRÜ OLARAK REHBERLER

Çalışma ziyaretlerinde, didaktik olmayan, dinamik bir üslupla geçmişte o mekânda yaşananları ziyaretçiye çeşitli yönleriyle anlatan, sorular sorarak ve soru sorulmasını teşvik ederek ziyaretçiyle diyalog kurmaya ve anlatısını günümüz gerçekliğiyle bağlantılandırmaya gayret eden rehberlerin, hafıza mekânlarına önemli bir katkı sunduğu gözlemlendi. İyi bir rehberlik, eldeki gerçek hikâyelerin yaratıcı ve etkili bir şekilde aktarılmasını gerektiriyor. Rehberlerin salt bilgilenmeye yönelik sorularla değil, provokatif sorularla da baş edebilmesi, büyük önem taşıyor. Rehberler geçmiş ile bugün arasında aracılık, bir nevi 'hafıza elçiliği' yapıyorlar.

1863-1935 yılları arasında New York'ta 20'den fazla ülkeden yedi bin göçmene ev sahipliği yapan Tenement evlerinden (yoksul semtlerde bulunan, küçük dairelerden oluşan binalar), Orchard Caddesi'ndeki 97 no'lu bina, 1988'de, Ruth J. Abram ve Anita Jacobson tarafından Tenement Müzesi'ne dönüştürüldü. Günümüzde müzenin dört ayrı katında, geçmişte, çoğunluğu Avrupa'dan gelmiş olan göçmenlerin yaşadığı 30-40 metrekarelik evlerde, rehberler eşliğinde, minimum bir, maksimum iki saat süren, sekiz farklı hafıza turu düzenleniyor. Müzenin, bazıları aktör olmak üzere, yaklaşık olarak 70 rehberi var. İç mekân turları en fazla 15, semtin hafızasını ön plana çıkaran hafıza yürüyüşü turları ise en fazla 25 kişinin katılımıyla yapılıyor. Müzede, teatral boyutu olan, canlandırılmalı turlar da düzenleniyor.

Rehberler görsel ve işitsel kaynakların ve yazılı belgelerin yer aldığı veritabanından bir göçmen ailenin hikâyesini derleyip, kendi kompozisyonlarını yaratıp ziyaretçilere aktarıyor. Müzede çeşitli turlarda farklı anlatılar sunulduğu için, müzeyi birkaç kez ziyaret edenler oluyor. Rehberler ziyaretçilere, örneğin kendi ülkelerindeki göçmenlerin durumları ve bu konuda yaşanan hak ihallerini sorarak, geçmiş ile bugünün sorunları arasında bağlantılar kurulmasını sağlıyor. Sıradan insanların sıradışı hikâyeleri, didaktizmden arınmış, etkili bir anlatımla ziyaretçilere aktarılıyor. Geçmişte orada yaşamış kişilerle yapılmış mülakatların ses kayıtlarının da mekânın çeşitli alanlarında kullanılması, ziyaretçilerin onlarla dolaylı olarak ilişki kurmasına imkân sağlıyor. Bir ziyaretçi ikinci ziyaretinde aynı tura katılmayı tercih etse dahi, rehberlerin anlatımlarının birbirinden farklı olması nedeniyle, hikâyenin bir başka boyutunu dinleyebiliyor.

Geçmişte trajedilere ve insanlık suçlarına mekân olan alanlarda, sadece trajediye ve kurbana değil, hayatta kalanların mücadelelerine ve direnişine de odaklanan yani umut barındıran bir dil kurulması, hafıza mekânlarının işlevlerine yeni bir boyut katıyor. Özellikle çocuklara ve gençlere yönelik anlatımlarda, şok ederek öğretme yöntemine başvurmak yerine, umut içeren bir söylem kurmak, yapıcı bir etki yaratıyor.

Geçmişte hapisane veya yasadışı tutuklama ve işkence merkezi olan, sonradan hafıza mekânına dönüştürülmüş bazı yerlerde, orada tutuklu olarak bulunmuş kişiler rehber olarak çalışabiliyor. Ancak, geçmişin mağdurları günümüzün rehberleri olunca, kimi zaman nesneleşme riskiyle karşı karşıya kalabiliyor.

Güney Afrika'da, Apartheid rejiminin en ünlü hapisanelerinden birinin bulunduğu, Apartheid'a karşı verilen mücadeleye öncülük eden Nelson Mandela ve Robert Sobukwe'nin de yıllarca tutuklu olarak kaldığı Robben Adası'nda bugün görev yapan

rehberlerin bazıları eski mahkûmlar. Bu uygulama, geçmişin mağdurunun nesneleşmesi gibi bir risk barındırmakla birlikte, söz konusu kişileri hafızalaştırma ve toplumsal yüzleşme pratiğine dahil ederek etkinleştiriyor, onların 'iyileşme' sürecine katkıda bulunuyor ve birçok örnekte ziyaretçinin anlatılan hakikatle kurduğu ilişkiyi güçlendiriyor. Geçmişte bir hapisane kompleksi olan, günümüzde ise bir hafıza mekânı olarak faaliyet gösteren ve Anayasa Mahkemesi'nin yanı sıra insan hakları alanında çalışan bazı sivil toplum kuruluşlarına da ev sahipliği yapan *Constitution Hill*'deki [Anayasa Tepesi] rehberlerin anlatımı, dün ile bugün arasında bir köprü inşa ediyor. Sadece Apartheid rejimi yüzünden tutuklu olan siyasi mahkûmların değil, adli mahkûmların, tutuklu kadınların ve cezaevi personelinin de hikâyelerine ışık tutan rehberler, ziyaretçilerin dönemin koşullarını ve hak ihlallerini farklı açılardan değerlendirebilmelerini sağlıyorlar. Süre konusunda esnek davranıyor, ziyaretçilerden gelen taleplere göre turu uzatabiliyor, onlara çeşitli objeler ve kalıntılarla ilgili tahminlerini, kendi ülkelerindeki hapisanelerin durumunu sorarak, turun 'öğreticiliğine' büyük katkıda bulunuyorlar.

Geçmişte 'zulüm mekânı' olan binalardan birinde bugün Anayasa Mahkemesi'nin bulunması ve rehberlerin anlatılarında sadece mağduriyete ve kurbanlara odaklanmayıp, umut barındıran bir dil kurmaları, ziyaretçilerin deneyimini olumlu yönde etkiliyor ve burayı, aynı zamanda bir 'umut mekânı' haline getiriyor.

HAKİKATİ VE BELLEĞİ GÖRÜNÜR KILAN OBJELER

Çalışma ziyaretleri kapsamında, hafıza mekânlarının barındırdığı hakikatin ve belleğin bir parçasını oluşturan objelerin, duvarlardaki izlerin, yazıların ve kalıntıların hikâyelerinin aktarılmasının, özel bir önem taşıdığı gözlemlendi.

Kurbanların sadece kurban olmadıklarını; birer rakam, üniforma üzerindeki bir sembol veya bir isimden ibaret olmadıklarını, bir zamanlar yaşadıklarının, her birinin farklı nitelikleri ve özellikleri olduğunun hatırlatılmasında eşyalar, fotoğraflar ve yazılı belgelerin önemli bir rol oynadığı görüldü. İnsanlara ait objelerle yapılan hafızalaştırma çalışmaları, objelerin hikâyelerine odaklanan anlatılar, mağdurların veya kurbanların anısını onurlandırıyor ve nesneleştirilmelerinin önüne geçiyor. Öte yandan, 'büyük gerçeklik' tarafından gölgelenen, ihmal edilen, bireylere ve onların yaşanmış deneyimlerine odaklanan, ilham verici 'küçük hikâyeler', objeler aracılığıyla gün yüzüne çıkabiliyor.

Buchenwald Toplama Kampı'nın bulunduğu yerde öğrencilerin ve genç gönüllülerin belirli dönemlerde yaptıkları kazı çalışmalarlarıyla ortaya çıkardıkları, hayatını yitiren veya hayatta kalan tutuklulara ait eşyalar, aradan yarım asırdan fazla süre geçse de hafızanın parçalanamayacağını, hakikatin tamamen yok olmayacağını gösteriyor. Yerin altından çıkarılıp temizlenen eşyalar sergilenerek, hakikatin elle tutulur, görünen ve hissedilen kanıtları olarak, dünyanın dört bir yanından ziyaretçilerle buluşuyor.

Buchenwald'daki yeni sergide yer alan, geçmişte o kampta tutuklu olanlar veya öldürülenlerin aileleri tarafından bağışlanmış objeler, objelerle ilgili ilham verici hikâyeler, hafıza mekânının barındırdığı anlatıların çeşitlenmesini sağlıyor. Buchenwald Anma Merkezi'nde, bir tutuklunun, bu Nazi kampındaki siyasi tutuklular barakasında Shakespeare'in *On İkinci Gece* adlı eserini sahnelerken taktığı aksesuarlar; tutukluların kamp alanında buldukları tahta parçalarıyla yaptıkları satranç seti; Leipzig'de bulunan, Buchenwald'e bağlı kampta kadın tutuklular tarafından kablolar ve çeşitli malzemelerle üretilen takılar sergileniyor. Sachsenhausen Kampı'nda 2003 yılında bir inşaat işçisinin bulunduğu, duvara gizlenmiş bir şişenin içinden çıkan, 1944 yılında bir tutuklu tarafından yazılmış, "Bugün 19 Nisan 1944. 9 Mart 1937'den bu yana Sachsenhausen Kampı'ndayım. Eve dönmek istiyorum. Frechen'deki (Köln) aşkıma bir daha ne zaman görebileceğim? Ama benim ruhum halen sağlam, yakında her şey mutlaka düzelecek" ifadelerinin yer aldığı bir not; imha kampında bir barakanın duvarına

Sachsenhausen Nazi Toplama Kampı'ndaki bir tutuklunun 1944'te yazıp bir şişenin içinde duvara gizlediği not (Sachsenhausen Anma Merkezi, Oranienburg, Almanya)

*Buchenwald Nazi Toplama Kampı'nın bulunduğu yerde yapılan kazılarda gün yüzüne çıkan nesnelere
(Buchenwald Anma Merkezi, Weimar, Almanya)*

yapılmış, yıllar sonra keşfedilmiş resimler ziyaretçilerle buluşuyor. Santiago'daki İnsan Hakları Müzesi'nde darbe döneminde tutuklular tarafından yapılan rengârenk bebekler; Cape Town'daki District Six Müzesi'nde, Apartheid rejimi tarafından bölgeden kovulanların geçmişte orada bulunan evlerinin, sokaklarının fotoğrafları, orada yaşarken oynadıkları oyuncaklar sergileniyor.

Hafıza mekânlarında sergilenen, birer hikâyesi olan bu tür objeler, hakikati ve hafızayı somutlaştırır, elle tutulur, gözle görülür, dokunulabilir ve hissedilebilir kılarken, ziyaretçilere, geçmişe sadece trajedinin ve vahşetin değil, direnişin, mücadelenin ve her şeye rağmen hayatta kalmak için gösterilen çabanın da penceresinden bakma fırsatı sunuyor.

Bu gibi mekânlarda, geçmişin dehşet verici tabloları içinde insanların umut etmekten ve başka bir gelecek hayali kurmaktan vazgeçemediklerinin de yansıtılması, bugünün dünyasında farklı coğrafyalarda türlü türlü zorluklar yaşayan ziyaretçilerin çaresizlik ve umutsuzluk duygusundan kurtulmasına yardımcı olabiliyor. Hafıza kuramcısı Andreas Huyssen'in de dediği gibi, "Geçmiş umutların hafızası, bir başka gelecek hayalinin parçasıdır."⁹

HAFIZA MEKÂNLARINDA UMUT

Çalışma ziyaretlerinde, hafıza mekânlarında 'umut' duygusuna hangi ölçüde yer verildiği ve bunun ne şekilde sunulduğu özel olarak incelendi. Güney Afrika Anayasa Mahkemesi'nin eski başkanı Albie Sachs, bir demecinde, Anayasa Mahkemesi'nin geçmişte Apartheid rejiminin tutuklularının kaldığı hapisane binalarından birinin yerine inşa edilmesine atıfta bulunarak, nefretin, ayrışmanın ve geçmişin acısının dehşet verici enerjisini alıp umutla destekleyerek pozitif bir enerjiye dönüştürmenin öneminden bahsediyor.¹⁰ Hafıza mekânları ve müzelerde, geçmişin tüm ağırlığına rağmen, umut duygusunun da öne çıkarılmasının ziyaretçiler üzerinde olumlu bir etkisi olduğu görülüyor.

Hatırlatma, hakikati erişilebilir kılma ve anma yoluyla, mağdurlar için bir tür 'iyileşme' imkânı yaratan hafıza mekânlarının, barışın hâkim olduğu bir geleceğin inşasına katkıda bulunan mekânlar olarak da topluma kazandırılması önem taşıyor.

---

9 Andreas Huyssen, *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory* (Stanford: Stanford University Press, 2003), s. 105.

10 Nkepile Mabuse ve Diane McCarthy, "Judge who survived car bomb", CNN, 10 Nisan 2013 (<http://edition.cnn.com/2013/04/10/world/africa/albie-sachs-south-africa/>)

Johannesburg’da, geçmişte Old Fort Hapishanesi’nin de içinde bulunduğu bir alan, çok amaçlı bir komplekse dönüştürülmüş; burada geçmişin hatalarını telafi etmeye dönük çalışmalar yürütülüyor. ‘Anayasa Tepesi’ olarak adlandırılan komplekste Apartheid rejiminin mağduru olanların, adli suçluların, kadınların tutuklu bulunduğu bölümlerde rehberlerin yaptığı güçlü anlatımlar ve sergilemeler, geçmişin hakikatini ve hafızasını günümüze kazandırıyor. Bu kompleks, içinde Anayasa Mahkemesi’nin kurulması ve binalardaki odalardan bir kısmının toplumsal sorunlarla mücadele eden sivil toplum kuruluşlarına tahsis edilmesiyle, aynı zamanda bir ‘umut mekânı’ olmuş. Apartheid rejiminin sona ermesinin ardından, 2001 yılında kurulan Anayasa Mahkemesi, 1928’de açılmış bir hapishanenin yerine inşa edilen bir binada hizmet veriyor. Yeni binada, hapishanenin merdiven boşluğu ve tuğlaların bir kısmı olduğu gibi korunmuş. Rehber, “Geçmişte insanların haklarının ihlal edilmesine tanık olan bu tuğlalar[ın], günümüzde insanların haklarının korunmasına tanık olduğunu” söylüyor. Merdiven boşluğundaki bir duvara bir mahkûm tarafından yazılmış olan ‘A luta continua’ (Portekizce ‘Mücadele devam ediyor’) yazısı ışıktandırılarak öne çıkarılmış. Binanın sekiz metre yüksekliğindeki tahta kapısının üzerine, Güney Afrika Temel Haklar Bildirgesi’nde yer alan 27 madde 11 dilde ve Braille alfabesiyle yazılmış. Bir bölümü sergi alanı olarak kullanılan bina, geçmişin izlerini ve geleceğe yönelik umudu bir arada barındırıyor.

Bir başka hafıza ve umut mekânı örneği de, Buenos Aires’te bulunan ESMA (eski Donanma Mekanik Okulu). Günümüzde bir hafıza ve insan hakları mekânı olarak faaliyet gösteren bu yapılar kompleksi, hakikat ve adalet talebini, insan haklarının korunduğu bir gelecek umudu ile aynı mekânda buluşturuyor. Darbe döneminde, 1976’dan itibaren yasadışı gözaltı, işkence ve infaz merkezi olan ESMA’da bugün etkili bir hafızalaştırma çalışması yapılıyor. Hafıza mekânı olarak işlev gören binada, söz konusu dönemde beş bin kişi yasadışı bir şekilde tutulmuş, ağır işkencelerden geçirilmiş, bazıları buradan alınıp helikopterlerden nehre atılmış. Komplekste bulunan diğer binaların ise, Arjantin’de insan hakları mücadelesi veren, belgeleme ve arşivleme yoluyla toplumsal ve bireysel hafızanın kaydını tutan, aktivizm ve hak savunuculuğu yapan, adalet talep eden kurumlara tahsis edilmiş olması, umudu diri tutarak daha iyi bir gelecek hayalinin kapısını aralıyor. Geçmişte o kapıdan tutuklu olarak giren veya ailesi zorla kaybedilen, başka aileler tarafından büyütülen kişiler, bugün aynı mekânda yürüttükleri hafızalaştırma çalışmaları ve adalet talebiyle yaralarını sarmaya çalışıyor, ‘bir daha asla’ anlayışıyla adil bir gelecek inşasına katkıda bulunmak için çaba gösteriyorlar.

District Six [Altıncı Bölge] Müzesi'nde, geçmişte bölgede oynanan çocuk oyunlarına dair bir sergileme (Cape Town, Güney Afrika)

Çalışma ziyaretlerinde, bazı hafıza mekânları ve müzelerin, ziyaretçiyi aydınlıktan karanlığa ve sonunda tekrar aydınlığa taşıyan bir kurguyla oluşturulmuş olduğu gözlemlendi. ESMA bünyesinde, geçmişte yasadışı gözaltı merkezi olarak faaliyet gösteren binanın çıkışında, ziyaretçiler duvara ve duvardaki perdelere yapılan yansıtımlar aracılığıyla, failerin başına ne geldiği, adaletin tesis edilmediği konusunda bilgilendiriliyor ve sayısal bilgilere erişiyorlar. Görsel-işitsel sunumun ardından perdeler açılıyor ve ziyaretçiler aydınlıkla karşılaşılıyor. Böylelikle, hafıza mekânının çıkışı, adalet eksenli bir anlatımla, ziyaretçilere umut aşıyor.

Şili’de, Pinochet döneminde, istihbarat teşkilatı tarafından gizli tutuklama ve işkence merkezi olarak kullanılan Villa Grimaldi kompleksi, darbe rejiminin sonlanmasının ardından, 10 Aralık 1994’te, Uluslararası İnsan Hakları Günü vesilesiyle ilk defa yeniden açılır. Villa Grimaldi’de yaşamını yitirenlerin yakınları, oradan sağ kurtulanlar ve insan hakları savunucuları, geçmişte tutukluların araçlarla sokulduğu kapıdan geçerek, kompleksin bulunduğu alana girer. Hayatta kalanların girişimiyle 1996’da kurulan bir ekibin katılımcı bir şekilde sürdürdüğü çalışmalar sonucunda, Villa Grimaldi ‘Barış Parkı’na dönüştürülür. 22 Mart 1997’de yapılan açılış töreninde, kompleksin ana girişinde bulunan kapı, aynı acıların bir daha hiçbir zaman yaşanmaması dileğiyle, sonsuza dek kapalı kalmak üzere kilitlenir. 1974-1978 yılları arasında 4500 kişinin yasadışı bir şekilde, zorla tutulduğu, işkenceden geçirildiği ve 229’unun öldürüldüğü bu alanda, bugün, kalıntılar, sergiler ve anıtlarla, güçlü bir hafızalaştırma çalışması yapılıyor. Yakın geçmişte bir zulüm mekânı olan Villa Grimaldi, varlığını, toplumsal barış umudunun yansıdığı bir park olarak sürdürüyor.

Berlin’de bulunan Otto Weidt Müzesi, kurtarıcılarının ve vicdanlı insanların çabalarını onurlandıran bir hafıza mekânı olarak ziyaretçiye umut veriyor. Bir iş adamı olan Weidt, özellikle Holokost döneminde kör ve sağır Yahudileri işe almış, tehcir ve zulümden kurtarmak için Gestapo’ya rüşvet vermiş, onlar için sahte kimlikler yaptırmış, saklanacak yer bulmuş ve kendi arkadaşlarını da bu çabalara dahil etmiş. Weidt’a ait fırça imalathanesinde kurulmuş olan müze, yalın ve etkili anlatımlar, fotoğraflar ve orijinal belgelerle, o ve arkadaşlarının çabalarına ve sıradışı mücadelesine ışık tutarken, ziyaretçilere, kurtarılabilen ve kurtarılamayan Yahudilerin hikâyelerini öğrenme imkânı sunuyor. Büyük bölümü geçmişteki haliyle korunmuş olan atölye, bugün, ‘İnsanın olduğu her yerde umut da vardır’ düşüncesini ve yaklaşımını güçlendiren bir mekân olarak, dünyanın her yerinden gelen ziyaretçileri ağırlıyor. Otto Weidt Müzesi, toplumsal barışa ve karşılıklı anlayışa katkı sunan, vicdanı tetikleyen bir umut mekânı niteliği taşıyor.

Otto Weidt Müzesi'nin hemen yanında bulunan ve kurtarıcılara adanmış olan *Stille Helden* [Sessiz Kahramanlar] Müzesi, Holokost döneminde hayatları pahasına Yahudilere yardım eden Almanların mücadelesini onurlandırıyor. Orijinal objeler, belgeler, fotoğraflar ve kısa filmlerle desteklenen sergilemelerde, ziyaretçiler, kurtarıcıların ve kurtarabildikleri veya kurtaramadıkları Yahudilerin hikâyeleriyle tanışıyor. Bir bilgi ve arşiv merkezi olarak da faaliyet gösteren müzede multimedya yöntemlerle güncellenen veritabanı ve derlenen kurtarıcı/ kurtarılan hikâyeleri, ziyaretçilerin erişimine sunuluyor.

Polonya'daki POLIN Polonya Yahudileri Tarihi Müzesi, aynı mekânda hem umutsuzluk hem de umut duygusu vermeyi amaçlayan küratöryal yaklaşım açısından emsal teşkil ediyor. 2013 yılında açılan müzeye ismini veren 'polin' kelimesi, İbranicede "burada kal" anlamına geliyor. 1942 yılında Nazilerin talan edip yıktığı, Varşova'nın en büyük Yahudi mahallelerinden birinin bulunduğu yerde kurulan müze, bir vicdan ve umut mekânı olarak nitelendirilebilir.

Geçmişte Yahudi gettosunun bulunduğu alanda, bugün, 1948'de inşa edilen Varşova Gettosu Anıtı yer alıyor. Anıt bir yandan isyan edenleri hatırlatırken, bir yandan da 300 bin Yahudi'nin Treblinka İmha Kampı'na tehcir edilmesini anıyor. 1939 yılında Polonya'da üç milyondan fazla Yahudi yaşıyordu; bu nüfusun yüzde 90'ı 1939-1945 yılları arasında yok edildi. Günümüzde ülkede yaşayan Yahudilerin sayısının üç binin altına düşmüş olması, POLIN Müzesi'nin varlığını daha da anlamlı kılıyor.

POLIN Polonya Yahudileri Tarihi Müzesi'nde, Polonyalı Yahudilerin geçmişteki yaşantılarını konu alan bir sergileme (Varşova, Polonya)

Varşova Gettosu Anıtı ölenleri ve mücadele edenleri anarken, POLIN Müzesi Yahudilerin Polonya'daki bin yıllık geçmişine ayna tutuyor. Yahudilerin Polonya'nın kültürel, sosyal ve ekonomik yaşantısının asli bir unsuru olduğunu hatırlatıyor ve merkezine bu anlatıyı koyuyor. Ana serginin baş küratörü Barbara Kirshenblatt Gimblett'in de vurguladığı gibi, Holokost'ta katledilenlerin anıldığı Varşova Gettosu Anıtı ile, onların, onlardan önceki ve sonraki kuşakların nasıl yaşadığının anlatıldığı müze birbirini tamamlıyor. Multimedya teknikler, el boyaması galeriler, üç boyutlu mekânlar ve yaratıcı filmler aracılığıyla sıradan insanlara, küçük hikâyelere ve gündelik hayatlara odaklanan POLIN Müzesi'nde, Polonya'da yok edilen Yahudi varlığı güçlü bir şekilde hatırlatılıyor; müze binası ise, mimari tasarımı, özellikle de büyük kısmı camdan inşa edilmiş olan dış cephesiyle, aydınlığı, yaşamı ve umudu simgeliyor.

ANITLAR VE HAFIZA

Bazen tek bir anıt, hafıza mekânları, müzeler ve onların kalıcı yansımalarından çok daha güçlü bir etki yaratıp, ziyaret edenleri duygudaşlığa ve geçmişte yaşananları idrak etmeye yönltebiliyor. Kimi anıtlar görkemli sadelikleriyle ve yaratıcı ama küçük, yalın ayrıntılarıyla, mesajını, bazen çok büyük bir maliyetle inşa edilmiş bir müzeden daha iyi verebiliyor, ziyaretçiler üzerinde daha kalıcı bir etki yaratabiliyor. Amerikalı sanat eleştirmeni Arthur Danto, abidelerin ve heykellerin daimi bir hatırlatma yapma amacıyla dikildiğini, anıtların ise insanların hiç unutmaması için inşa edildiğini vurgular.¹¹ Kolektif bellekte yer eden trajik bir olayı, insanlık suçlarını ve devlet terörünün, diktatörlükler gibi baskıcı rejimlerin uyguladığı zulmü hatırlatmak için şehirlerin görünür alanlarına inşa edilen anıtlar, unutmaya meydan okuyor.

Günümüzde sanatsal bir bakış ve yaratıcı yöntemlerle inşa edilen çarpıcı ve akılda kalıcı anıtların ve anma mekânlarının sayısı giderek artıyor. Geleneksel kalıplara meydan okuyan, yaratıcı formlarda anıtlar kamusal alanda, gündelik hayatımızda yer aldıkça, hatırlama biçimleri de gündelik hayatın bir parçası haline geliyor. Yukarıda değinilen Villa Grimaldi Barış Parkı ve Arjantin'in başkenti Buenos Aires'teki *Parque de la Memoria* [Hafıza Parkı], şehrin içinde hafızayı ve hakikati erişilebilir kılan anma mekânlarından.

---

11 Arthur C. Danto, *The Wake of Art: Criticism, Philosophy, and the Ends of Taste* (Londra: Routledge, 1998), s. 153.

Buenos Aires Hafıza Parkı'ndaki '30.000' anıtının görünümü, hangi açıdan bakıldığına bağlı olarak değişiyor. (Arjantin)

Şehrin merkezî bir yerinde, üniversiteye yakın bir alanda, Rio de la Plata Nehri'nin kenarında kurulmuş olan Buenos Aires Hafıza Parkı'nda, üzerinde devlet terörünün kurbanı olan dokuz bin kişinin isimlerinin yazılı olduğu anma duvarları, darbe döneminde yaşanan hak ihlalleri konusunda trafik tabelası formunda tasarlanmış 'hafıza tabelaları' ve çeşitli anıtlar bulunuyor. Bunlar, parka sadece vakit geçirmek ya da dinlenmek için gelenlere de, cunta döneminde yaşananları hatırlatıyor.

Rio de la Plata Nehri'nin ortasında, 14 yaşındayken annesiyle birlikte kaybedilen Pablo Miguez'in anısına inşa edilmiş olan anıt, hem vicdanlara hem de zihinlere hitap ediyor. Suyun seviyesi ve dalgaların yüksekliğiyle beraber görünme oranı da değişen heykel, varlık ve yokluk kavramlarını sorgulayarak, zorla kaybetme vakalarına güçlü bir şekilde gönderme yapıyor. Anıt, binlerce kişinin yasadışı gözaltı merkezlerinden alınıp helikopterlerden nehre atılarak öldürüldüğünü hatırlatırken, suyun altının adeta bir mezarlığa dönüşmüş olması da, bu alanı bir hafıza ve vicdan mekânına dönüştürüyor.

Hafıza Parkı'nda bulunan bir başka anıt da zorla kaybedilmelere çarpıcı bir şekilde dikkat çekiyor. Sanatçı Nicolás Gagnini'nin, askerî cunta tarafından 'kaybedilen' babasına ithafen tasarladığı '30.000' adlı bu anıt, 25 adet çelik sütundan oluşuyor. Anıtın etrafında dolaşan ziyaretçiler, belli bir noktada Gagnini'nin babasının portresini görebiliyorlar; sütunlarla oluşturulmuş olan portrenin tamamının görülebildiği noktadan uzaklaştıkça resim silikleşiyor ve belirli bir noktaya gelindiğinde anıt tamamen beyaza bürünüyor. Kaybolma, yok olma, meydana çıkma ve görünme

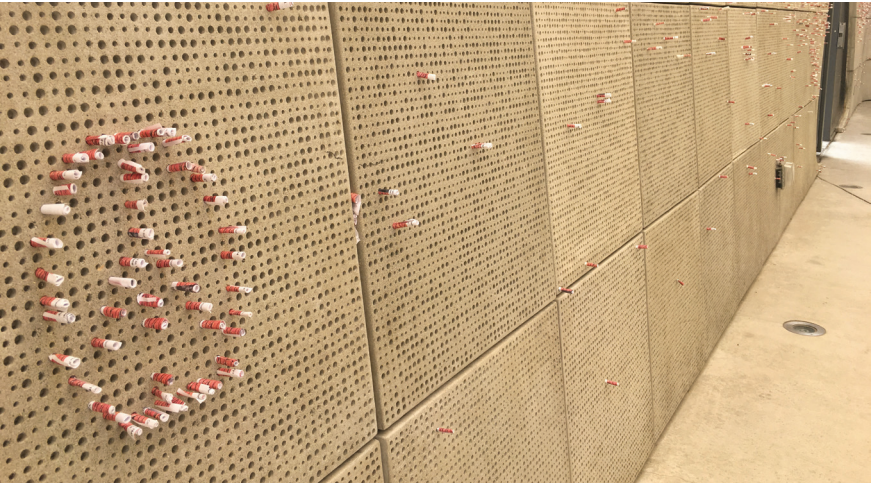
Plata Nehri'nin üzerine inşa edilmiş olan Pablo Miguez Anıtı (Buenos Aires, Arjantin)

kavramlarını sorgulayan anıt, farklı açılardan bakıldığında ‘hakikat’in değişkenlik gösterebileceğine de dikkat çekiyor.

Hafıza kamusallaştırıldıkça görünürlüğü artıyor. Geçmişte olup bitenlerden haberdar olmayan gençler, gündelik hayat içinde, şehrin bir parçası haline gelen anma parkları ve anıtlar vesilesiyle geçmişle karşılaşp, hiç bilmedikleri, hatta belki ilgi duymadıkları gerçekleri keşfedebiliyorlar. Öte yandan, her anıt için bir süre sonra fark edilmemeye başlama gibi bir risk söz konusu olduğundan, anıtı görünür kılmaya dönük tasarımla, düşünmeyi ve vicdanı tetikleyecek yöntemler geliştirilmesi özel bir önem taşıyor.

Berlin’de Nazilerin katlettiği eşcinsellere ithafen Tiergarten Parkı’nda inşa edilen anıt, her gün, parktan geçen binlerce kişi tarafından görülüyor. Böylece, yolu parka düşen Berlinliler ve turistler, ihmal edilen bir hakikatle bireysel düzeyde bir karşılaşma yaşıyor. Bebelplatz Meydanı’nda bulunan ‘Boş Kütüphane’ anıtı da, oradan geçenlere, 1933’te bu meydanda Naziler tarafından 20 bin kitabın yakılmış olduğunu hatırlatıyor. Anıtın kurgusunu ve sembolik anlamını, mimarı Micha Ullman şu sözlerle ifade ediyor: “Cama baktığımda gökyüzünün yansımasını görüyorum. Cama yansıyan bulutlar, dumanı çağrıştırıyor. Berlin genellikle bulutludur; yani, kütüphanedeki kitaplar neredeyse her gün ‘yanıyor’.”

Semboller, objeler ve rakamlar, kimi zaman anıtların etkileyici olmasında önemli bir rol oynuyor. Örneğin, Los Angeles Holokost Müzesi’nde bulunan, duvara açılmış 1 milyon 200 bin delikten oluşan *Children’s Memorial* [Çocuklar Anıtı], Holokost’ta

Los Angeles Holokost Müzesi’nin avlusunda, 1 milyon 200 bin deliğin bulunduğu Çocuklar Anıtı (ABD)

1944-45'te Tuna Nehri'nin kıyısında kurşuna dizilen 3500 kişinin anısına inşa edilen 'Tuna Nehri Kıyısındaki Ayakkabılar' anıtı. (Budapeşte, Macaristan)

öldürülen 1 milyon 200 bin çocuğa yaptığı göndermeyle, dehşetin boyutunu görünür kılıyor. Ziyaretçiler üzerinde bir çocuğun resminin olduğu not kâğıtlarına hislerini ve düşüncelerini yazıp bu kâğıtları deliklere bırakabiliyorlar. Başkaları tarafından da okunabilen bu notlar, Holokost'tan kurtulup bu müzede çocuklarla hikâyelerini paylaşanlar için de, ziyaretçiler için de umudu temsil ediyor. Not kâğıtlarıyla oluşturulan kalp işaretleri, barış sembolleri, diğer semboller ve notlar, anıtı, yaşayan, sürekli olarak güncellenen bir anıta dönüştürüyor. Kimi zaman anıtın olduğu alanda, Yahudilikle ilgili, Bat/Bar Mitzva (Yahudilerde 12 yaşına gelen kız, 13 yaşına gelen erkek çocukların erişkinliğe geçişi için yapılan tören) gibi etkinlikler de düzenleniyor.

Almanya'da, Weimer şehrinde, geçmişte Buchenwald Toplama Kampı'nın bulunduğu alanda yer alan *A Memorial to a Memorial* [Bir Anıt İçin Bir Anıt], klasikleşmiş anıt anlayışının dışına çıkan, çarpıcı bir 'karşı-anıt' örneği teşkil ediyor. Horst Hoheisel ve Andreas Knitz'in, 1945 yılında tutuklulara ithafen inşa edilen ancak açılışından iki ay sonra yıkılan bir anıta ithafen, 1995 yılında yaptığı bu anıt, üzerinde Yahudi topluluklarının yaşadığı ülkelerin isimlerinin yazılı olduğu, çakıl taşlarıyla örtülü bir zemine yerleştirilmiş dikdörtgen bir levhadan oluşuyor. İlk bakışta pek bir şey ifade etmeyen anıt, gücünü sabitlendiği sıcaklıktan alıyor. Sürekli olarak 37 derecede yani insanın vücut sıcaklığında kalan levha, Yahudilerin, eşcinsellerin, siyasi tutukluların, engellilerin katledildiği, insansızlaştırılan o devasa alanda insan sıcaklığını hissettirerek, yokluğu görünür kılıyor. Anıtın sıcaklığı dondurucu soğukta da değişmiyor; her koşulda sıcak kalan, buz tutmayan hakikat ve hafızanın üzeri örtülemiyor.

'Olay mahalli'nde yapılan hafızalaştırma çalışmalarının en çarpıcı örneklerinden biri Budapeşte'de bulunuyor. 1944 ve 1945'te, Nyilaskeresztes [Oklu Haç] Partisi tarafından Tuna Nehri kıyısında ayakkabıları çıkarılıp kurşuna dizilerek öldürülen –800'ü Yahudi– 3500 kişinin anısına, film yönetmeni Can Togay ve heykeltıraş Gyula Pauer tarafından tasarlanıp inşa edilen 'Tuna Nehri Kıyısındaki Ayakkabılar' anıtı, demirden yapılmış 60 çift kadın, çocuk ve erkek ayakkabısından oluşuyor. Parlamento binasının hemen yakınında, şehrin işlek ve turistik bir noktasında bulunan anıt, yalın ve dokunaklı tasarımıyla, vicdanları sarsan bir olayı her gün hatırlatarak toplumsal amneziye meydan okuyor. Bugün birçok sanatçı, dehşet verici, şok edici yönleriyle değil, bu örnekte olduğu gibi estetik nitelikleri, zarif ve derin anlatımlarıyla öne çıkan anıtlar tasarlıyor.

Santiago'daki Villa Grimaldi'de bulunan Gül Bahçesi Kadınlar Anıtı, bir 'yaşayan anıt' örneği olarak değerlendirilebilir. Gül bahçesi, villanın ilk günlerinde, dünyanın dört bir yanından getirilen 5000 gül fidanı ile oluşturulmuş. Darbe döneminde yasadışı bir tutuklama ve işkence merkezi haline getirilen Villa Grimaldi'de askerler gül bahçesini muhafaza etmiş. Geçmişte kimi tutuklular için umudu ve hayatı, kimileri içinse baskıyı ve zulmü simgeleyen bu bahçe, 2007 yılında, 'yaşayan ve yeşeren' bir anıt olarak yeniden açılmış. Anıtın ilk bölümü, Villa Grimaldi'de öldürülen/kaybedilen 36 kadına, ikinci bölümü Şili'de 1970'lerde öldürülen/kaybedilen 102 kadına, üçüncü bölümü ise Şili'de 1980'lerde öldürülen/kaybedilen 53 kadına ithaf edilmiş. Her bir gülün üzerinde bir kadının ismi yer alıyor ve bu güllerin bakımını hayatını yitiren kadınların yakınları yapıyor.

Ermenistan'ın başkenti Yerevan'da, Dzidzernagaper'te (Kırlangıç Tepesi) bulunan, inşası soykırımın 50. yıldönümünde, 1965'te başlayıp 1967'de tamamlanan Ermeni Soykırımı Anıtı geçmiş ile geleceği buluştururken, ziyaretçilerini düşünmeye, anmaya ve umut etmeye teşvik ediyor. Anıtta, bir daire oluşturan, içe doğru eğimli 12 adet duvar bloğu bulunuyor. Ziyaretçiler duvarların arasında bulunan boşluklardan anıtın içine girebiliyorlar. Herhangi bir açıklama metninin ya da panosunun yer almadığı anıtın iç kısmında, ziyaretçinin deneyiminin şekillenmesinde etkili olan bir müzik yayını yapılıyor, ortasında ise sürekli olarak bir ateş yanıyor. Anıtta, Ermeni halkının yeniden doğuşunu simgeleyen, 44 metre yüksekliğinde bir dikilitaş da yer alıyor. Birbirini tamamlayan bu iki yapıyla bir yandan kurbanlar anılırken, bir yandan

Arjantin'de, 1978'de "devlet terörüyle kaybedilen" bir "halk militanı" için hazırlanmış bir 'baldosa'. Son satırda 'hafıza hakikat adalet' ibaresi yer alıyor. (Buenos Aires)

da hayatta kalanların verdiği mücadele onurlandırılıyor. Ermeni Soykırımı hakkında belgelere, fotoğraflara ve görüntüleme dayanan kalıcı ve geçici sergilerin yer aldığı, yine Dzidzernagapert'te bulunan Ermeni Soykırımı Müzesi, anıtı tamamlıyor.

Almanya'da ve Arjantin'de, şehirlerin çeşitli yerlerine dağılmış şekilde bulunan 'tökezleme taşları' ise hatırlatmayı gündelik hayata entegre ederek unutturmaya karşı mücadele etme düşüncesinin bir ürünü. Sanatçı Günter Demnig tarafından tasarlanan bu taşlarla, Nazi Almanyası'nda katledilen Yahudiler, Çingeneleş-cinseller, siyasi tutuklular, Yehova Şahitleri ve sakatlar anılıyor. Avrupa'da, çoğunluğu Almanya'da olmak üzere, 60 binin üzerinde tökezleme taşı bulunuyor. Bronzdan yapılan, 10 x 10 cm ebatındaki taşlar, hayatlarını yitiren kişilerin bilinen son evlerinin önündeki kaldırımlara yerleştiriliyor. Taşların üzerinde, söz konusu kişinin hangi tarihte doğduğu, hangi tarihte toplama kampına götürüldüğü ve hangi tarihte öldüğü yazıyor. Kurbanların aileleri, aynı apartmanda yaşayanlar ve kurbanlarla hiçbir bağı olmayan ama bu çabayı desteklemek isteyen kişiler tarafından finanse edilen taşlar aracılığıyla, kurbanlar yaşadıkları, hatıralarının olduğu yerlerde, günlük hayatın içinde anılıyorlar.

Arjantin'de de, 'baldosa' [karo] olarak adlandırılan renkli taşlarla, darbe ve diktatörlük döneminde kaybedilenler ve öldürülenler anılıyor. Genellikle küçük ve renkli mozaiklerden yapılan baldosalar, kaybedilen kişinin okuduğu üniversitenin yakınında, evinin önünde, kaçırıldığı noktalarda, yasadışı gözaltı ve işken-ce merkezlerinde yer alabiliyor. Kimi zaman kurbanların yakınları, sivil toplum çalışanları ve öğrencilerin bir araya gelerek tasarladığı bu taşlar aracılığıyla, çocuğundan yaşlısına, hakikati bilmeyenler öğreniyor, unutanlar hatırlıyor, yok sayanlar geçmişle yüz yüze geliyor.

Jacqueline del Carmen
Burgos Contreras

Elba
Burgos Sdey

Elba del Carmen
Escobar Cepeda

Villa Grimaldi Barış Parkı'ndaki 'Gül Bahçesinde Kadınlar' anıtı. Tabelaların üzerinde, darbe döneminde öldürülen ve kaybedilen kadınların isimleri bulunuyor. (Santiago, Şili)

HAZIRLIK ÇALIŞMALARINI KAPSAMINDA ZİYARET EDİLEN
HAFIZA MEKÂNLANI, MÜZELER VE ANITLAR

	HAFIZA MEKÂNLANI VE MÜZELER	ANITLAR
AVRUPA		
Berlin, Almanya	Wannsee Konferans Evi Yahudi Müzesi Sachsenhausen Toplama Kampı Stille Helden Müzesi Otto Weidt Müzesi Tränenpalast [Gözyaşı Sarayı] Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı Bilgi Merkezi ‘Terörün Topoğrafyası’ Belgeleme Merkezi Berlin Duvarı Müzesi Stasi Müzesi Berlin Duvarı Anıtı ve Dokümantasyon Merkezi	Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı Berlin T4 Anıtı ve Anma Merkezi Nazizm Döneminde Katledilen Eşcinseller Anıtı Roma ve Sinti Kurbanlar Anıtı Rosenstraße Protestosu Anıtı Boş Kütüphane Anıtı Neue Wache Berlin Duvarı Anıtı
Weimar, Almanya	Buchenwald Toplama Kampı Anma Merkezi ve Müzesi Goethe Müzesi	
Dresden, Almanya	Dresden Askerî Müzesi Bautzner Stasi Hapishanesi	
Varşova, Polonya	POLIN Polonya Yahudileri Tarihi Müzesi Varşova Ayaklanması Müzesi Katyn Müzesi Friedrich Chopin Müzesi Bağımsızlık Müzesi	Getto Kahramanları Anıtı Varşova Ayaklanması Anıtı
Krakov, Polonya	Auschwitz-Birkenau Nazi Kampları	
Budapeşte, Macaristan	Terör Evi Holokost Anma Merkezi Memento Parkı Liszt Ferenc Müzesi Miniversum	Tuna Nehri Kıyısındaki Ayakkabılar Alman Kuşatması Anıtı Yaşayan Anıt
Modena, İtalya	Fossili Kampı	
Carpi, İtalya	Museo de la Deportato [Sürgün Müzesi]	
Tiran, Arnavutluk	Spaç Hapishanesi ‘Yapraklı Ev’ Müzesi Ulusal Galeri Komünizm sergisi	

ABD		
New York	Yahudi Müzesi Yahudi Mirası Müzesi 9/11 Müzesi ve Anma Merkezi Tenement Müzesi Amerikan Yerlileri Ulusal Müzesi Amerika'da Yaşayan Çinliler Müzesi Ellis Adası Müzesi	9/11 Anıtı
Washington D.C.	Holokost Müzesi Newseum Amerikan Yerlileri Ulusal Müzesi	Vietnam Şehitleri Anıtı
Los Angeles	Hoşgörü Müzesi Los Angeles Holokost Müzesi Getty Müzesi	
GÜNEY AMERİKA		
Buenos Aires, Arjantin	Hatırlama Parkı ESMA Hafıza Mekânı Olimpo Hafıza Mekânı Orletti Hafıza Mekânı Memoria Abierta Plaza de Mayo Büyükkaneleri	Pablo Miguez Anıtı '30000'
Santiago, Şili	Salvador Allende Müzesi Hafıza ve İnsan Hakları Müzesi La Chascona Pablo Neruda Müze Evi Villa Grimaldi Barış Parkı Londres 38	
GÜNEY AFRİKA		
Cape Town	Robben Adası Müzesi District 6 Müzesi Iziko Bo-Kaap Müzesi Iziko Kölelik Müzesi	
Johannesburg	Constitution Hill [Anayasa Tepesi] Apartheid Müzesi Hector Pieterse Müzesi	
ERMENİSTAN		
Yerevan	Soykırım Müzesi Parajanov Müzesi Komitas Müzesi Kafesjian Müzesi	Soykırım Anıtı

V.

HRANT DINK HAFIZA MEKÂNI: ÖNERİLER

Çalışma ve gözlem ziyaretlerinde, katılımcı süreçlerle kurulan hafıza mekânları ve müzelerin, toplumsal etki ve işlevsellik açısından öne çıktığı gözlemlendi. Hrant Dink Hafıza Mekânı'nın kurulmasına dönük çalışmalarda da, Hrant Dink'in mücadelesine ve hatırasına önem veren, farklı toplumsal gruplara mensup bireylerin katılımıyla, şeffaf ve demokratik bir süreç yürütülmesine özen gösterildi.

Şubat 2016 ile Temmuz 2017 arasında, Agos'un eski ofisinde, çeşitli kimlikler, meslekler ve yaş gruplarından kişilerin katılımıyla, toplam 10 diyalog toplantısı yapıldı. Toplantılarda, katılımcılar, kurulacak olan mekâna dair beklentilerini ve önerilerini; mekânda hangi temaların ele alınabileceğine, ne tür sergiler, ziyaretçi ve eğitim programları düzenlenebileceğine dair görüşlerini ve mekânda yer almasından rahatsız olacakları unsurları dile getirdiler. Ayrıca, özellikle genç katılımcılardan, Agos ofisinin onlara çağrıştırdığı kelimeleri ve hissettirdiklerini not etmeleri istendi.

Diyalog toplantılarına paralel olarak, hafıza mekânına dair önerileri alınmak üzere, geçmişte Agos'ta çalışmış, Hrant Dink'le birlikte mesai yapmış ve/veya onun yakınında bulunmuş kişilerle, ayrıca küratörler ve müze profesyonelleriyle bire bir görüşmeler yapılıyor.

Bu arada, hazırlık süreci kapsamında düzenlenen, hafıza mekânlarına dair panellere konuşmacı olarak katılmak üzere yurtdışından gelen uzmanlar Horst Hoheisel, Andreas Knitz, Barbara Kirshenblatt Gimblett, Tristan Kobler, Lebogang Marishane ve Mandy Sanger ile Türkiye'de çeşitli disiplinlerde hafızayla ilişkili konularda çalışan uzmanlar ve sanatçılar, Sebat Apartmanı'nda düzenlenen çalıştaylarda buluşturuldu. Çalıştaylarda, katılımcıların Hrant Dink Hafıza Mekânı'na dair önerileri alınırken, gelecekte kurulabilecek işbirlikleri üzerine de görüldü.

Bu toplantılar ve görüşmelerde, kurulacak olan hafıza mekânı konusunda öne çıkan öneriler, hatırlamayı, hissetmeyi, idrak etmeyi ve üretimi teşvik etmesi; içerik ve sergileme açısından sürekli olarak güncellenmesi; Hrant Dink'e, çalışmalarına, 19 Ocak öncesinde ve sonrasında yaşananlara dair bilgisi olmayan ziyaretçilere de hitap etmesi; geçmiş ile bugünü, hafıza ile umudu bir araya getirirken toplumsal barışa ve karşılıklı anlayışa katkı sunması oldu. Hafıza mekânının fiziksel tasarımına ilişkin olarak ise, temelde, eski Agos ofisinin, mevcut halinin

ruhuna, kimliğine ve doğallığına aykırı, radikal müdahalelerden kaçınılarak dönüştürülmesi; mekânın fiziksel sınırları dışında, hafıza yürüyüşleri, çevrimiçi sergiler, Hrant Dink Vakfı'nın Anarad Hığutyun Binası'nda çeşitli etkinlikler gibi 'uzantılar'ının olması; yazılı ve sözlü içeriğin en azından üç dilde (Türkçe, Ermenice ve İngilizce olarak) sunulmasının önemi üzerinde duruldu.

Bu bölümde hafıza mekânında ele alınacak temalar, kurulacak olan söylem, düzenlenecek sergiler, rehberli turlar, eğitim ve ziyaretçi programları ile kullanılabilir tekniklere dair öneriler yer almaktadır.

TEMALAR

Toplantılarda, hafıza mekânında ele alınması önerilen başlıca temalar şunlar oldu:

- Hrant Dink'in yazılarında odaklandığı temel konular (insan hakları, azınlık hakları, özgürlükler, demokratikleşme, 'Ermeni meselesi', Ermenistan-Türkiye sınırı)
- Hrant Dink cinayeti sonrasında yaşanan toplumsal dönüşüm ve geçmişle yüzleşme konusunda atılan adımlar
- İstanbullu Ermeni sanatçılar, yazarlar ve mimarlar ve Ermenilerin kültür, sanat, yayın hayatından izlerin bugünkü Türkiye kültürünün oluşumundaki etkileri, geçmişten günümüze üretilen eserler
- Agos
- Cinayet ve dava

Hrant Dink

Diyalog toplantılarında, hafıza mekânında Hrant Dink'in idealleri ve hayalleri; demokrasi, insan hakları, azınlık hakları, soykırım gibi konulardaki yaklaşımı; toplumun farklı kesimlerinden bireylerin yaşadığı hak ihlallerine duyarlılığı; kapsayıcı ve evrensel söyleminin sunulmasının yanı sıra, hayat hikâyesinin de bilinmeyen yönleriyle anlatılmasının önemi sıkça gündeme getirildi. Bu konuda öne çıkan temel öneriler şunlar oldu:

Hrant Dink'in

- çocukluğu, Tuzla Çocuk Kampı'nda geçen yılları, eşi Rakel Dink'le bu kampa başlayan hikâyesi, askerlik dönemi, Ermeni ve solcu kimliği nedeniyle yaşadıklarının anlatılması;

- gazeteci, entelektüel ve siyasi kimliğinin yanı sıra, eş, baba, dede ve işadami olarak taşıdığı kimliklerin ve hobileri gibi, kamusal olarak bilinmeyen yönlerinin tanıtılması;
- azınlık hakları, insan hakları ve eşit vatandaşlık hakkında farkındalık yaratmak üzere, Türkçe ve Ermenice, iki dilli bir gazete çıkarmasının anlamının üzerinde durulması;
- kurduğu insan odaklı dil temel alınarak, farkındalık yaratılmak istenen, tabulaşmış meselelerin ele alınması;
- söylediği sözü çoğaltan bir mekân yaratabilmek için, katıldığı konferanslara, televizyon programlarına, verdiği röportajlara ait ses ve görüntü kayıtlarının sergilenmesi ve erişime açılması.

Hrant Dink'in çalışma odası

Diyalog toplantılarında, Hrant Dink'in kütüphanesinin ve fotoğrafların, resimlerin, bibloların ve çeşitli hatıra objelerinin bulunduğu çalışma ofisinin, onun ardından yapılan değişikliklerden mümkün olduğunca arındırılarak, orijinal haliyle korunması yönünde fikir birliği oluştu. Bir anma, hissetme ve tefekkür alanı olarak tasarlanması öngörülen odaya ilişkin olarak şu öneriler kaydedildi:

- odanın doğallığının korunması;
- odadaki masanın veya kütüphanenin etrafına kırmızı kordonlar çekilerek dokunulmaz hale getirilmemesi, ziyaretçilerin kitapları incelemesine olanak tanınması;
- odada yazılı metinlerin yoğunluğunun sınırlı tutulup, hem Hrant Dink'in, hem de yakınlarının ve çalışma arkadaşlarının sesli anlatımlarına ağırlık verilmesi;
- odada bulunan çeşitli eşyalar ve objelerin hikâyelerinin sesli rehberler aracılığıyla ziyaretçilere sunulması;
- odada küçük gruplara yönelik sohbet etkinlikleri düzenlenmesi.

Agos

Diyalog toplantılarında ve görüşmelerde, hafıza mekânının Agos'un hikâyesini tüm yönleriyle ortaya koymasının önemi sıklıkla vurgulandı. Hafıza mekânında, Agos'un Ermenilerin pasif vatandaşlıktan aktif vatandaşlığa geçmesinde,

Hrant Dink'in Agos ofisindeki odası (Sebat Apartmanı, Osmanbey, İstanbul)

‘Ermeni meselesi’nin çeşitli yönleriyle gündeme girmesinde ve azınlıkların yaşadığı sorunların ve uğradığı hak ihlallerinin görünür kılınması yönünde yarattığı dönüşümün yansıtılması ve gazetenin arşivinin tamamının erişilebilir olması da sıkça dile getirilen beklentiler arasında yer aldı. Bu konuda öne çıkan öneriler şöyle sıralanabilir:

- toplumu haberdar etmenin, farkındalık yaratmanın, demokrasi, insan hakları ve çoğulculuk yönünde değişime önyak olabileceğinin, Agos örneği üzerinden anlatılması;
- Agos ofisindeki çalışma ortamından fotoğraflar ve videoların sergilenmesi; ziyaretçilerin, Agos’un arşivinden malzemelerle kendi kolajlarını oluşturup
- Agos’un sayfa formatıyla çıktısını almalarına, öğrencilerin kendi gazetelerini veya haber bültenlerini hazırlamalarına imkân tanıyacak bir altyapı oluşturulması;
- ziyaretçilere, hafıza mekânının arşivinden haberler, yazılar ve fotoğrafların kopyalarını yerleştirebilecekleri ve çıkarken yanlarında götürebilecekleri birer klasör verilmesi;
- ziyaretçi programları çerçevesinde kaleme alınan yazıların Agos gazetesinde yayımlanması;
- Agos’un geçmişte her hafta çarşambayı perşembeye bağlayan gece tamamlanıp baskıya gönderilmesine istinaden, ‘uzun çarşamba geceleri’ yapılacak atölyeler düzenlenmesi;
- ziyaretçilerin kullanabileceği Ermenice ve Türkçe daktiloların bulundurulması.

Cinayet ve dava

Hrant Dink’in hedef gösterilmesi, cinayetin arka planı, failer ve 2007 yılından beri devam eden dava sürecinin hafıza mekânında ayrıntılı bir şekilde ele alınması, danışma toplantılarında sıklıkla dile getirilen talep ve beklentilerden biri oldu. Bu çerçevede, hafıza mekânında

- Hrant Dink’in hangi sözleri ve mesajları nedeniyle hedef seçildiğinin anlatılması;
- Hrant Dink’e açılan tüm davalarla ilgili bilgilerin yer alması;
- yazılı ve görsel medyada Hrant Dink’e yönelik nefret söylemi üreterek onu hedef gösteren haberlerin sergilenmesi;

- Hrant Dink’in, yargılandığı davalar sırasında mahkemede yaşadıklarının, Agos önündeki protesto gösterilerinin görsel ve işitsel yöntemlerle sunulması;
- Hrant Dink cinayeti davasıyla ilgili kapsamlı bir ‘haritalandırma’nın sunulması;
- cinayet davasının seyriyle ilgili bilgilerin sürekli olarak güncellenmesi

önerildi.

SERGİLEME YÖNTEMLERİ

Diyalog toplantılarında, hafıza mekânında Agos’a, Hrant Dink’e, Hrant Dink cinayetinin arkaplanına ve sonrasına, cinayetle ilgili davaya odaklanılırken, başka konulara dair sergiler ve anlatımlar için de alan bırakılmasının önemi vurgulandı. Ayrıca, multimedya ve dijital yöntemlerin sunduğu olanakların –mekânın ruhu- nu ve dokusunu bozmayacak bir biçimde ve ölçüde– kullanılmasıyla, sergileme yöntemlerinin çeşitlendirilebileceğine ve yerden tasarruf edilebileceğine dikkat çekildi. Bu konudaki öneriler şöyle sıralanabilir:

- 19 Ocak anma toplantılarında eski Agos ofisinin ön balkonundan yapılan konuşmaların görüntü kayıtlarının çeşitli yöntemlerle ziyaretçilere sunulması;
- ziyaretçilere, anılarını kendilerine ait nesnelere aracılığıyla anlatma imkânı sunulması, bu anlatıların arşivlenip çeşitli temalar ekseninde sergilenmesi;
- dolaplara, çekmecelere, bölmelere, yaratıcı yöntemlerle çeşitli nesnelere, yazılar, fotoğraflar ve ses kayıtları yerleştirilerek ‘sürprizli’ anlatımlar yapılması;
- bir odada, Hrant Dink’in hayatına dair bir film veya onun farklı yönlerine dair birkaç kısa film gösterilmesi;
- video sanatçılarının, Hrant Dink’in yazıları ve anlattığı hikâyeler temelinde ürettiği videolar ve animasyon filmlerinin sergilenmesi;
- ziyaretçilere, multimedya içerikli interaktif dokunmatik ekranlar aracılığıyla, çeşitli fotoğraflar, videolar ve belgelerin sunulması;
- Ermeni yapılarının, eserlerinin, şehir ve köylerin geçmişteki Ermeni demografisine dair bilgilerin interaktif bir dijital platformda sergilenmesi;
- çeşitli anlatımlar ve sergilerin ‘artırılmış gerçeklik’ teknolojisiyle hazırlanıp mobil cihazlarla paylaşılması;

- mekânın geçmiş yıllardaki haline dair görsel malzemelerin tablet ve mobil cihaz uygulamalarıyla ziyaretçilere sunulması;
- internet sitesinde sergiler yapılması;
- hafıza mekânında projeksiyon yöntemiyle sergilemeler yapılması.

MEKÂNIN SÖYLEMİ VE ÜSLUBU

Diyalog toplantılarında, hafıza mekânında, Hrant Dink'in yazıları ve konuşmaları paralelinde, içten, mizah da barındıran üslubunu yansıtan bir söylem kurulmasının; hüznün, çaresizlik, umutsuzluk, sıkışma hissi yaratan değil, ziyaretçiye daha iyi bir gelecek için umut ve cesaret veren, davetkâr bir mekân oluşturulmasının önemi özellikle vurgulandı. Bu konudaki temel öneriler ve görüşler şu şekilde özetlenebilir:

- Hrant Dink'in kurduğu insan ve diyalog odaklı dil ve samimi üslubun devam ettirilmesi;
- temel yazılı ve işitsel metinlerde Hrant Dink'in yazılarından, ifadelerinden ve sık kullandığı kelimelerden yararlanılması;
- tarafgir, damgalayıcı, dışlayıcı, ayrımcı, ziyaretçiye suçluluk ya da dehşet duygusu verecek bir üsluptan kaçınılması ve kapsayıcı bir söylem geliştirilmesi;
- mizahçıların desteğiyle hazırlanacak eğlenceli anlatımlar sunulması;
- ziyaretçinin tefekkür etmesi kadar, mekândan ümitle ayrılmasını da sağlayacak; sadece geçmişe odaklanmayıp, 'umut' ögesi ve 'birlikte yaşama' temelinde gelecekle de bağlantı kuran bir içerik ve üslubun oluşturulması;
- Agos'un hikâyesine damga vuran umut, çaba ve cesareti yansıtacak yazılı ve sözlü anlatımlara, videolar, fotoğraflar ve nesnelere yer verilmesi.

EĞİTİM VE ZİYARETÇİ PROGRAMLARI

Diyalog toplantıları ve uzmanlarla yapılan görüşmelerde, eğitim ve ziyaretçi programlarının, müze ve hafıza mekânlarının sürekli olarak güncellenen, yaşayan, diyalogu, sorgulamayı ve karşılıklı anlayışı teşvik eden yerler olarak kurgulanmasına ve gelişmesine sunduğu katkıya sık sık değinildi ve bu çerçevede, Hrant Dink Hafıza Mekânı'nda her yaşa uygun ziyaretçi programları ve okul çağındaki çocukların da yararlanabileceği eğitim programlarının sunulmasının önemi vurgulandı.

Bu çerçevede,

- okul çocuklarının da katılabileceği, sorgulamayı ve karşılıklı anlayışı teşvik eden, didaktizmden uzak eğitim programları,
- hafıza mekânının içeriğinden yola çıkan eğitim materyalleri,
- farklı yaş gruplarına yönelik, diyalogu teşvik eden oyunlar,
- okul grupları için özel turlar,
- lise ve üniversite öğrencilerine yönelik çeşitli etkinlikler

tasarlanması;

- lise ve üniversitelerde, eğitimcilerin, öğrencilerine hafıza mekânının ele aldığı konularla ilgili ödevler vermeleri ve proje fikirleri önermelerinin sağlanması,
- yurtiçinden ve yurtdışından, farklı disiplinlerde çalışan kişilerin bellek, geçmişle yüzleşme ve barış odaklı sunumlar yapması,
- çeşitli sergiler düzenlenmesi ve enstalasyonlar için konuk sanatçı programları hazırlanması,
- yemek odaklı diyalog programları hazırlanması,
- ziyaretçilerin kâğıtlara mekânla ilgili duygu ve düşüncelerine dair notlar/ yazılar yazıp içine atabilecekleri bir 'hafıza kutusu'nun tasarlanması ve bu notların/yazıların bazılarının Agos'ta yayımlanması,
- ziyaretçilere, mekânla ilgili duygu ve düşüncelerini ve birbirleriyle yapacakları röportajları kaydedebilecekleri bir ses kayıt cihazının sunulması,
- ziyaretçilerin birbiriyle etkileşime geçmesini sağlayacak yöntemler geliştirilmesi, örneğin "19 Ocak konuşmasını siz yapsaydınız neler söylerdiniz?" gibi bir soru sorulması ve yazılı ve/veya sözlü olarak verilen yanıtların kaydedilmesi veya bir odaya, iki kişinin içine girip birbiriyle sohbet edebileceği bir kabin yerleştirilmesi,
- Sebat Apartmanı'nın yan tarafında bulunan sokağın başındaki merdivenlere, Hrant Dink'e yazılmış mektupların atılabileceği bir posta kutusu yerleştirilmesi,
- mekânın nihai halini almadan, çeşitli sergilemeler üzerine çalışmalar sürerken, mevcut haliyle açılması,
- mekânın, uzmanların yönetiminde yürütülecek, örneğin 19 Ocak 2007 öncesi ve sonrasını konu alan hafıza atölyeleri gibi etkinliklerle, çeşitli konseptlerde 'rehberli turlar' ve anlatımlarla canlı tutulması,

- Hrant Dink'in dostlarının ve çalışma arkadaşlarının mekânda 'anlatıcı' olarak ziyaretçilerle buluşturulması,
- yazarların da katılımıyla okuma etkinliklerinin düzenlenmesi

önerildi.

ARŞİV

Diyalog toplantılarında sıkça dile getirilen bir öneri, hafıza mekânında kapsamlı ve erişilebilir bir arşiv sunulması oldu. Araştırmacılar, öğrenciler, sanatçılar, gazeteciler ve farklı disiplinlerden uzmanlara bu arşive erişim imkânı sunulmasının, yeni çalışmaları teşvik edebileceği ve mekânla ilişkili üretime vesile olabileceği dile getirildi.

Bu konudaki öneriler şu şekilde sıralanabilir:

- mekânda Hrant Dink, Agos, cinayet davası, Ermeni kültürü ve sanatına dair arşivler olması,
- dijital arşivin yanı sıra, klasörlerde yer alan arşivin de ziyaretçilere açık olması
- arşive özel bir oda veya çalışma alanı tahsis edilmesi,
- mekânda, uzmanların yönetiminde, arşivleme metotları ile ilgili atölyeler düzenlenmesi,
- Hrant Dink'in yazılı, görsel ve işitsel arşivi temelinde, çeşitli alanlarda ve disiplinlerde çalışmalar üretilmesinin teşvik edilmesi ve bunların sergilenmesi,
- ziyaretçilerin, sanatçıların, gazetecilerin, öğrencilerin mekândaki arşivde çeşitli konular üzerine araştırma yapmalarının teşvik edilmesi.

HRANT DİNK HAFIZA MEKÂNI: ÇAĞRIŞIMLAR

Diyalog toplantılarına ve çalıştaylara katılanlardan, Hrant Dink'in ve kurulacak olan hafıza mekânının kendilerine çağrıştırdığı üç kelimeyi/ifadeyi not etmeleri talep edildi. Bu çalışmayla, aşağıda yer alan kelimeler ve ifadeler derlendi.

— acılar
— adalet
— Agos
— Anadolu
— anlamak
— barış
— bilgiye erişim
— bilmek
— Bir daha asla!
— birliktelik
— cesaret
— diyalog
— etkileşim
— empati
— ezilenlerin dirilişi

— farklılıklara saygı
— fısıldamadan tanıklığa
— geçmiş gelecektir
— gelecek
— geleceği hatırlamak
— güvercin
— hakikat
— hasret
— heyecan
— hissetmek
— hoşgörü
— hüznün
— idrak
— merak
— merhamet

— muhabbet
— paylaşmak
— samimiyet
— saudade
— sebat
— sessizlik
— Şapparig
— tanıklık
— tefekkür
— terk edilmişlik
— umut
— uzlaşma
— vicdan
— yalnızlık
— yaşatma
— yaşayan sesler

Burası bana
suyun şatlağını
bulduğumu hissettiğim
stadyeri olmadığım
bir adamın fikirleri-
nin gazetecisiyim.

Adına gelen
ilk kelime yaşarmışlık
tı. İki kelimeydi.
Buraya ilk geldiğim de
yürüdüğü yolu, adınla
rını, açtığı kapının
sesini duymak beni
çok etkiledi. Mekan
ve yaşarmışlığı hisset-
tim.

"Revived Voices"
"Living Voices"
"From whispers to witnesses"
"From whispering to
witnessing"
"Renewed Voices"

* SAUDADE

(Portekizce)

Artık hayatında
olmayana duyulacak
sonsuz ölen
duygusu

- Yolculuk, merhamet, hüzün
- Ofisin şu zeki hali farkıyla
etkileyici
- Hope to hope Museum

hope
motivation
future

Hazırlık sürecinde yürütülen faaliyetler sonucunda, Hrant Dink Hafıza Mekânı'nın hafıza ile umudu birleştiren; bir arada yaşamın hâkim olduğu bir geleceği de tahayyül ederek bu yönde atılacak adımları yüreklendiren; diyalogun önemi hakkında farkındalık yaratan; yaşayan ve sürekli olarak güncellenen bir yer olarak tasarlanması öngörüldü.

Hafıza mekânı için bu amaçlarla örtüşen bir isim bulma konusunda Hrant Dink'in 23 Nisan 1996'da *Agos*'ta yayımlanan köşe yazısı ilham verici ve yol gösterici oldu. Dink'in, art arda gelen 23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı ile 24 Nisan Ermeni Soykırımı'nı Anma Günü bağlamında, beraber yaşama ve toplumsal barış vurgusuyla, Türkiye toplumunu geçmişin hüznünü ve coşkusunu bir arada sahiplenmeye çağırın yazı '23,5 Nisan' başlığını taşıyordu.

23,5 Nisan

Sancılı on yıllardan çıkmış ulusun tarihinde çok önemli bir akgündür 23 Nisan. 'Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir' düsturunun meclis salonuna perçinlendiği gündür. Ve böyle bir günün 'yaşam' denen çocuğa ve geleceğe akıtılan mirasıdır. Türk ulusunun belki de en akıllıca yaptığı öngörünün tarihidir. 'Gelecek' ve 'çocuk' ne de güzel buluşturulmuştur öyle. Ve de ne ustaca bir değerlendirmedir, yıllar sonra 23 Nisan'ı sadece Türkiye ile sınırlı tutmayıp bütün dünyanın çocuklarıyla paylaşma düşüncesi. Türk çocuklarına da, dünya çocuklarına da kutlu olsun.

***

Yeryüzünün dört bir yanına 'savrulmuş' Ermeni ulusunun tarihinde çok önemli bir karagündür 24 Nisan. Üç-beş Ermeni yan yana gelmeyegörsünler, alırlar ellerine pankartları, dökülürler sokaklara hemen. Nedir bütün bunların sebebi, niçin yollara düşer bu insanlar 24 Nisan'da?

Tarih, 24 Nisan 1915'in şafak vakti. Özellikle İstanbul'daki Ermeni aydınlar, yazarlar, sanatçılar, öğretmenler, avukatlar, doktorlar, mebuslar teker teker alınırlar evlerinden. Götürülürler ve bir daha da dönmezler. İşte, birkaç gün sonra bütün Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde gerçekleştirilen 'tarihsel Ermeni dramı'nın başlangıcıdır bu tarih.

***

Kim, nasıl anlayabilir bunu bilemiyorum, ama hem Ermeni olmak, hem Türkiyeli; 23 Nisan'ı yaşamak bütün coşkusuyla ve ertesi günün bir parçası olmak bütün hüznüyle. Kaç insan bu ikilemi yaşıyordu şu yeryüzünde? Ne anlaması kolay, ne de anlatması.

***

Dilerim kimse de yaşamasin bu ikilemi bir daha. 23 Nisan nasıl daha bir coşkuyla yaşanır? 24 Nisan nasıl hafızalardan sildirilir? Bütün bunlar çözümsüz sorular değil aslında. 23 Nisan bütün çocukların olacaksa eğer, ben derim, Ermenistanlı çocukların da olsun bir biçimiyle. Çağırın onları da bu kutlamalara. Banıştırın çocukları birbirleriyle, tanıştırsın. Sadece 23 Nisan da olmasın, 24 Nisan'ı da katın içine. Daha da uzasın o günler, bütün nisanı katın, bütün baharı katın. Hadi siz beceremiyorsunuz diyelim, var olan kinler engel buna; bırakın bari dünyayı çocuklara, onlar bu işi halleder, yeter ki engel olmayın siz.

***

Bir başka severim 23 Nisan'ları. Hem, bizim de hanımla evlendiğimiz gündür aynı zamanda.

Gerdeğe girişimiz de 23 Nisan'ı 24 Nisan'a bağlayan geceye rastlar.

İlk çocuğumuza can verdiğimiz andır o.

Ne 23, ne de 24 Nisan.

23,5 Nisan'dır belki de o an.

Hrant Dink, 23 Nisan 1996, Agos

© HRANT DİNK VAKFI YAYINLARI, 2017

YİRMİÜÇBUÇUK

HRANT DİNK

HAFIZA

MEKÂNI

**HAZIRLIK SÜRECİ
RAPORU**

**HRANT DİNK HAFIZA MEKÂNI
ՀՐԱՆԴ ԻՆԷ ՅԻՆՔ ՅԻՆՔՈՒԹԵՆ ՎԱՅՔ
HRANT DINK SITE OF MEMORY**